

5.88
P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ZESZYT Nr 3

Kryteria i metody delimitacji regionów
gospodarczych

Opracował:

A. Wróbel

W A R S Z A W A

1 9 5 6

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ZESZYT Nr 3

Kryteria i metody delimitacji regionów
gospodarczych

Opracował:

A. Wróbel

W A R S Z A W A

<http://1915.6rg.pl>

K O M I T E T R E D A K C Y J N Y :

Redaktor Naczelny: K. Dziewoński

Członkowie Redakcji: J. Kobendzina, L. Ratajski, F. Uhroczak

Sekretarz Redakcji: A. Werwicki

Rada Redakcyjna: J. Barbag, J. Czyżewski, K. Dziewoński,
J. Dylik, R. Galon, M. Klimaszewski,
M. Kielczewska-Zaleska, S. Leszczycki,
A. Malicki, B. Olszewicz, J. Wąsowicz,
A. Zierhoffer.

KRYTERIA I METODY
DELIMITACJI REGIONÓW GOSPODARCZYCH ^{x/}

Zagadnienie regionalizacji gospodarczej kraju,

Errata

=====

LITERATURA:

jest : powinno być :

A. Opracowania polskie :

s. 3 poz.30	gospodarczego	gospodarcze
s. 4 poz.40	1926	1956

B. Opracowania rosyjskie i radzieckie:

Opracowanie Opracowania

C. Inne opracowania obce :

poz.		
5	Bogueę	Bogue,
6	Geographie	Géographie
7	Bibliotheque	Bibliothèque
11	Angla	Anglia
12	R.E.Dockinson	R.E.Dickinson
24	"Le probleme du regio- nalisme"	"Le problème du régio- nalisme"
34	1955	1913
37	Sociologacal Review	Sociological Review
51	Schmüthüsen	Schmithüsen
51	Naturrämliche	Naturräumliche
55	"The Urban Hierarch in England".	"The Urban Hierarohy in England ..
57	A Sythetic Method of Determinig	A Synthetic Method of Determining
60	Wirtschaft	Wirtschafts

W. J. ...
(1913) ...

Zagadnienie regionalizacji gospodarczej kraju, ze względu na poważne znaczenie zarówno w aspekcie naukowo-badawczym, jak i praktycznym, wymaga zwrócenia szczególnej uwagi na problematykę podstaw teoretycznych tego zagadnienia. Niniejszy artykuł jest próbą zestawienia kryteriów podziału kraju na regiony gospodarcze na podstawie podsumowania dorobku literatury marksistowskiej w tym zakresie, jak również oceny analogicznego dorobku w literaturze niemarksistowskiej, który był swego czasu wykorzystany w okresie formowania się socjalistycznej teorii regionalizacji w ZSRR, a który w ostatnich latach uległ znacznemu rozwinięciu, wzbogacając się o szereg nowych ujęć metodycznych, zasługujących na uwagę.

Pojęcie regionu gospodarczego w literaturze światowej nie jest bynajmniej jednoznaczne, tak jak różne są też nazwy, jakie nadawano jednostkom przestrzennym tego typu. Rozpatrywanie kryteriów i metod regionalizacji gospodarczej poprzedzić zatem musi prześledzenie różnych sposobów teoretycznego ujmowania tego zagadnienia, co związane jest zarówno z rozwojem geografii ekonomicznej i nauk pokrewnych, jak i z kwestią celów i funkcji społecznych takich podziałów na różnych etapach rozwoju społeczno-gospodarczego.

W związku ze wzmiarkowaną rozbieżnością terminologii przy równoczesnej konieczności ustalenia zakresu badanego zagadnienia, należy przede wszystkim określić wstępnie roboczą /bardzo szeroką/ definicję regionalizacji gospodarczej

x/ Opracowanie niniejsze było przedmiotem dyskusji Zespołu Rozmieszczenia Sił Wytwórczych Departamentu Planów Wieloletnich PKPG jako materiał dla opracowania regionalizacji gospodarczej Polski

jako czynności podziału przestrzeni geograficznej w oparciu o elementy inne niż przyrodnicze, odgraniczają w ten sposób zakres badań od zagadnienia regionalizacji fizyczno-geograficznej.

Następnie niezbędnym jest zdanie sobie sprawy, że podziały takie mogą mieć na uwadze trojakie cele /które mogą, lecz nie muszą się zająbiać / :

- 1/ syntetyczne przestrzenne klasyfikowanie faktów i zjawisk,
- 2/ stworzenie podstawy dla pogłębionej syntezy naukowej,
- 3/ cele praktyczno-organizacyjne,

przy czym kolejność powyższa określa zarazem w przybliżeniu chronologiczne następstwo pojawiania się różnych koncepcji regionalizacji w przeszłości.

Jest rzeczą oczywistą, że w historycznym rozwoju zagadnienia na czoło wysunął się początkowo pierwszy z wymienionych wyżej punktów widzenia. Choć tu bowiem o problem stojący od dawna przed wszystkimi geografami, opracowującymi regionalnie ujęte monografie poszczególnych krajów, którzy nie chcieli, bądź nie mogli bazować na podziałach polityczno-administracyjnych. Najczęściej stosowanym dawniej sposobem, spotykanym po dzień dzisiejszy w podręcznikach geografii ogólnej poszczególnych krajów, było ujmowanie faktów i zjawisk odnoszących się do ludności i życia społeczno-gospodarczego w ramach podziałów opartych na kryteriach fizyczno-geograficznych^{x/} ; o początkach regionalizacji gospodarczej można natomiast mówić, gdy kryteria te odnoszą się w

x/ Np. S. Nałkowski, "Polska", Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa 1887 .

mniej szej lub wi ększej mierze do czynników pozaprzyrodniczych.

Nie jest kwestią przypadku, że powstanie i rozwój pierwszych prób tak pojętej regionalizacji gospodarczej miały miejsce w krajach o bardzo dużym terytorium, cechującym się stosunkowo słabo zaznaczonym zróżnicowaniem fizyczno-geograficznym w zakresie najbardziej "oczywistych" elementów, jakimi są ukształtowanie pionowe i poziome, a zarazem bardzo silnie zróżnicowanych pod względem stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego - w Stanach Zjednoczonych i w przedrewolucyjnej Rosji.

Na gruncie amerykańskim pierwszą próbę takiej regionalizacji daje podręcznik geografii J. Morse'a^{x/}; jest ona typowym przykładem wczesnych podziałów regionalnych, w których zasadniczą rzeczą jest danie jakichkolwiek ram wykładu, bez zwrócenia bliższej uwagi na uzasadnienie samych kryteriów podziału. Morse dzieli mianowicie Stany Zjednoczone na trzy /w późniejszych wydaniach swej pracy na cztery/ "grand divisions", stanowiące grupy stanów^{xx/}, łączonych przez autora bez wyraźnego uzasadnienia, jakkolwiek domyślał się można, że chodzi tu o ogólne kryteria odrębności tak środowiska geograficznego, jak i historycznego rozwoju, form gospodarczych, składu ludności itp. Ten podział kraju na grupy stanów wszedł do tradycji geografii amerykańskiej i jakkolwiek sama sieć podziałów uległa modyfikacji,

x/ J. Morse, "The American Universal Geography", Boston 1793["] /wg pracy zbiorowej "Regionalism in America", red. M. Jensen/, Madison 1952.

xx/ Stany Północne /wzgl. Wschodnie/: Vermont, New Hampshire, District of Maine, Massachusetts, Rhode Island, Connecticut; Stany Środkowe: New York, New Jersey, Pennsylvania, Delaware, Territory N.W. of Ohio; Stany Północne: Maryland, Virginia, Kentucky, North Caroline, Territory S. of Ohio, South Caroline, Georgia.

to kryteria podziału, -formułowane coprawda expressis verbis - wymieniane były raczej ogólnikowo. Podział ten był używany powszechnie zarówno przez geografów, jak i przez autorów interpretujących wyniki spisów powszechnych, dostarczających coraz bogatszych materiałów statystycznych, a następnie /poczynając od r.1850/ wszedł do oficjalnych publikacji spisowych, które szereg tablic statystycznych ujmowały właśnie w tych podziałach, oraz do wydawanych w oparciu o wyniki spisów atlasów statystycznych.

Pionierem regionalizacji gospodarczej na terenie rosyjskim był K.Arseniew, który w swej pracy wydanej w roku 1848^{x/} podzielił Rosję Europejską na 10 krain /"prostranstwa"/, biorąc pod uwagę technikę produkcji rolnej, nadwyżki i niedobory zbóż chlebowych, strukturę zawodową ludności itp. Praca ta - późniejsza od pierwszych analogicznych opracowań amerykańskich, ale też opierająca się na szerszym i przemyślanym doborze kryteriów i to o charakterze wyraźnie gospodarczym - daje początek bardzo licznym próbom regionalizacji, rozwijającym się w przedrewolucyjnej Rosji, gdzie też o ile nam wiadomo, zaczęto używać samego terminu "region gospodarczy" /chozjajstwiennyj rajon/; wśród najważniejszych należy wspomnieć prace: J.Saburowa, P.Siemenowa, A.Fortunatowa, D.Riuchtera, A.Skworcowa, A.Czelinoewa i W.Siemenowa-Tian-

x/ K.I.Arseniew, "Statisticzeskije oczerki Rossii", S-Petersburg 1848; pomijamy tu wcześniejszą pracę tegoż autora, wydaną w r.1818, w której podział kraju na regiony dokonany został wyłącznie w oparciu o kryteria fizyczno-geograficzne /zróznicowanie klimatyczne i glebowe /.

-Szanskiego^{x/}. Były to w większości prace zmierzające do wydzielenia regionów rolniczych, z tym, że autorzy - ujmując w różnej proporcji tak elementy środowiska geograficznego, jak i statystyki ludnościowej i gospodarczej - nadawali przeważnie tym regionom znaczenie ogólnogospodarcze ^{xx/}.

Wszystkie te próby podziałów regionalnych niemal bez wyjątku bazują na określeniu regionu jako obszaru pod pewnymi względami jednorodnego, a odróżniającego się od innych

x/ J. Saburow, "Chozjajstwiennaja karta Jewropiejskoj Rossii", Moskwa 1859; P.P. Siemienow, "Nasielennost Jewropiejskoj Rossii w zavisimosti ot priczyn, obuslawliwajuszczich raspridelenija nasielienija imperii", Stat. Wremiennik Ross. Imp. 1871; A. Fortunatow, "K woprosu o sielsko-chozjajstwiennych rajonach Rossii", Trudy Wolno-Ekonom. Obszczestwa 1896; D. J. Richter, "Opyt razdielenija Jewropiejskoj Rossii na rajony po jestiestwiennym i ekonomiceskim priznakam", S-Petersburg 1897; A. I. Skworcow, "Chazjajstwiennyje rajony Jewropiejskoj Rossii", t. 1 i 2, S-Petersburg 1914; A. N. Czelnincew "Sielsko-chozjajstwiennyje rajony Jewropiejskoj Rossii", Moskwa 1919; W. P. Siemienow-Tian-Szanski "Targowla i promyszlennost Jewropiejskoj Rossii po rajonom", S-Petersburg 1911.

xx/ Uzasadniano to zazwyczaj zdecydowaną dominantą rolnictwa w gospodarce kraju; podobną argumentację spotykamy później u polskiego autora J. Ernsta: -"Stwierdzając a priori, że Polska jest krajem przede wszystkim rolniczym, położono nacisk na stosunki rolnicze. Obszary przemysłowe czy górnicze doskonale się wyodrębniają przy użyciu elementów rolniczych", /"Regiony geograficzno-rolnicze Polski", Czasopismo Geograficzne, t. X /1932/, s. 144 /. Innego rodzaju uzasadnienie identyfikacji tak czy inaczej rozumianych regionów rolniczych z regionami gospodarczymi występuje u geografów posługujących się pojęciem "krajobrazu kulturalnego", gdzie kryteria regionalizacji opierają się na zróżnicowaniu użytkowania ziemi i gdzie - rzecz jasna - wysuwa się na czoło zagadnienie jej użytkowania rolniczego.

obszarów ^{xx/} - określeniu wspólnym dla wszystkich prób regionalizacji gospodarczej w pierwszym okresie jej rozwoju /mniej lub więcej od początku XX wieku/, a występującym w literaturze poświęconej problematyce regionalizacji gospodarczej, w tym czy innym ujęciu teoretycznym, do dnia dzisiejszego.

Ten postulat wewnętrznej jednolitości czy jednorodności obszaru nie jest wyłączną właściwością różnych koncepcji regionalizacji gospodarczej. Jest on w rzeczywistości stosowany wszędzie tam, gdzie dla zobrazowania przestrzennego rozmieszczenia jakichkolwiek zjawisk przeprowadza się podział pewnego terytorium na części, przy czym w przypadku, gdy w grę wchodzi tylko jedno zjawisko /cecha badanego obszaru/ - kryterium podziału będzie stanowiło nasilenie tego zjawiska /wartość danej cechy/, względnie, w krańcowych przypadkach, jego występowanie lub niewystępowanie. Przykładami takich podziałów w zakresie zjawisk wchodzących w pole badań geografii ekonomicznej mogą być np. "obszary nadwyżek i niedoborów zbóż chlebowych ^{xxx/} "regiony zużycia nawozów sztucznych" ^{xxx/} itp. ; pod tę kategorię podciągnąć można cały szereg najrozmaitszych kartogramów gospodarczych. Treść i wartość naukowa takich podziałów sprowadza się wyłącznie do zobrazowania kartograficznego pewnego stanu rzeczy i jest zazwyczaj wyraźnie sprecyzowana w przesłankach.

-
- x/ Spośród wyżej wymienionych wyjątkiem są prace W. Siemienowa-Tian-Szanskiego, który opiera regionalizację na ustalaniu "obszarów ciężkich".
- xx/ A. Zierhoffer, "Regionalizm Polski w świetle produkcji i zużycia zbóż chlebowych", Pamiętnik III Zjazdu Stow. Geografów i Etnografów w Polsce, t. II, Warszawa, 1927.
- xxx/ E. Kmicikiewicz, "Regionalizm Polski w świetle zużycia nawozów sztucznych", Czasopismo Geograficzne, t. VIII/1930.

Sprawa staje się bardziej skomplikowana, gdy powyższy postulat jednorodności stosowany jest do pewnego kompleksu /zbioru/ elementów - jak to właśnie miało miejsce w odniesieniu do regionów gospodarczych, przy delimitacji których opierano się na pewnym zespole cech "ważnych dla życia gospodarczego".

W zależności od tego jakie czynniki poszczególni autorzy uznawali za kryteria wyróżnienia i jakimi metodami operowali w posługiwaniu się tymi kryteriami, poszczególne próby regionalizacji przedstawiają bardzo różnorodny wachlarz, w którym można jednak wyróżnić 2 podstawowe typy ujęcia: "ekonomiczno-statystyczne" i "geograficzne".

Kierunek "ekonomiczno-statystyczny".

Mamy tu do czynienia z pracami, które całkowicie, lub niemal całkowicie pozbawione są oparcia o jakąś teorię związków pomiędzy elementami traktowanymi jako kryteria wyróżnienia, a w których postulat jednorodności wyczerpuje zarazem definicję regionu gospodarczego; definicja regionu przybiera wtedy często postać "obszaru maksymalnie jednorodnego z uwagi na możliwie największą ilość czynników". Podejście takie charakteryzuje przede wszystkim prace o nastawieniu ekonomiczno-statystycznym.

Jedną z cech charakterystycznych takich regionów, konstruowanych głównie na podstawie analizy danych statystycznych jest to, że stanowią one zgrupowania jednostek administracyjnych branż za podstawę klasyfikacji statystycznej.

Region gospodarczy, który właściwiej byłoby w tym przypadku nazwać "regionem ekonomiczno-statystycznym", uzyskuje się tu przez nakładanie na siebie kartogramów obrazujących rozmieszczenie poszczególnych zjawisk /niejednokrotnie na drodze do uogólnienia stosuje się szcze-

ble pośrednie¹⁷, przy czym wobec częstego braku korelacji pomiędzy rozpatrywanymi zjawiskami, obok regionów o dużym stopniu jednorodności w podziałach tych występują bardzo nieraz rozległe "strefy przejściowe", bądź też kryteria zmieniają się w tym samym opracowaniu w zależności od uznania autora.

Przykładem takiego podziału kraju na regiony gospodarcze może być najbardziej wyczerpująca próba tego typu w polskiej literaturze międzywojennej, jaką była praca Piekalkiewicza i Rutkowskiego^{xx}. Podstawą podziału było tu uprzednie opracowanie dla każdego powiatu materiałów statystycznych dotyczących :

- a/ 40 różnych cech życia gospodarczego /gęstość zaludnienia i gęstość ludności rolniczej, odsetki obszaru poszczególnych użytków rolnych. wskaźniki produkcji, zatrudnienia itp./ oraz
- b/ sald nadania z poszczególnych powiatów 42 podstawowych artykułów rolnych i przemysłowych.

Na podstawie tych danych autorzy wyodrębnili jednostki /grupy powiatów/ jed-

x/ Znaczna ilość prac z zakresu regionalizacji gospodarczej nie stawia sobie za zadanie wyodrębnienia regionów ogólnogospodarczych, lecz właśnie takich "regionów częściowych", charakter ten ma większą część odnośnych opracowań polskich okresu międzywojennego /np. J. Czyżewski, "Regiony drzewno-gospodarcze Polski", Pamiętnik III Zjazdu Stow. Geogr. i Etnogr. w Polsce, t. II, Warszawa 1927; M. Janiszewski, "Regiony węglowo-gospodarcze Polski". ibidem; S. Śliwa, "Okręgi zbożowe i hodowlane Polski", Poznań 1931/. Dla jedności terminologii celowym jest stosowanie w stosunku do takich regionów "częściowych" terminów "rejon" i "rejonizacja" dla regionów ogólnogospodarczych, kompleksowych - analogicznie jak w geografii fizycznej /patrz artykuł J. Kondrackiego "Problematyka regionalizacji fizyczno-geograficznej Polski", Przegląd Geograficzny vol. XXVII, z. 2, 1955/.

xx/ J. Piekalkiewicz, S. Rutkowski "Okręgi gospodarcze Polski", Kwartalnik Statystyczny t. IV, z. 3, 1927.

norodne z punktu widzenia każdego z badanych elementów, a następnie podzielili kraj na okręgi gospodarcze, mające "jak najwięcej cech jednorodnych i możliwie mało różnic", przy położeniu nacisku na jednorodność pod względem produkcyjnym. Kryteria wydzielenia tych okręgów w oparciu o powyższą zasadę zostały naświetlone w pracy bardzo ogólnikowo, przy czym - jak stwierdzają sami autorzy - nie mogli oni opierać się wyłącznie na ilości cech jednorodnych, względnie różniących się, gdyż "często cecha najbardziej podstawowa była przeciwwagą kilku cech mniej ważnych", ta zaś ocena ważności poszczególnych cech "nie może nie mieć subiektywnego charakteru".

Ogromna różnorodność siatek tego typu podziałów przeprowadzanych dla tych samych krajów przez różnych autorów wynika z samej metody opracowań, nacechowanej znacznym subiektywizmem, tkwiącym zarówno w doborze kryteriów, doborze wartości przedziałów statystycznych w jakich poszczególne cechy-kryteria są grupowane, jak w konkretnym operowaniu tymi kryteriami przy delimitacji regionów. Należy też zauważyć, że regiony tego typu w "czystej" postaci /t.j.konstruowane wyłącznie na podstawie jednorodności, bez przyjęcia żadnych dalszych założeń/ przedstawiają obszary o nieporównywalnej wielkości i najróżniejszych kształtach, nie tworząc często nawet obszaru przestrzennie zwartego /por.mapka nr 3/; chociażby z tego więc względu użycie w tym przypadku terminu "region" musi budzić sprzeciw wszystkich geografów, bez względu na różnice ich poglądów teoretycznych.

Ostrze krytyki naukowej w stosunku do tego typu prób regionalizacji gospodarczej zwraca się zarówno przeciw statyzmowi i formalizmowi stosowanej metody, jak i jej bezpłodności naukowej, widocznej wyraźnie w przypadkach, gdy zdaniem autora taka regionalizacja ma być sama w sobie celem badania. Słuszność tej krytyki nie wyklucza jednak celowości grupowania materiałów w ramach podziałów opar-

tych na różnie interpretowanej jednorodności dla celów dydaktycznych oraz dla takiej systematycznej przestrzennej prezentacji faktów ujmowanych przez statystyki ludnościowe i gospodarcze, która stanowiłaby cenną podstawę dla wszelkiego rodzaju opracowań naukowych.

W tym ostatnim przypadku chodzi o zagadnienie, na jakie geografia ekonomiczna /jak i inne nauki zainteresowane w przestrzennym rozmieszczeniu badanych zjawisk/ natrafiła przy niezbędnej dla niej konieczności posługiwania się danymi statystycznymi, które ujęte w ramach większych jednostek administracyjnych zamazują niejednokrotnie faktyczne rozmieszczenie zjawisk, natomiast w ramach podziałów szczegółowych /zwłaszcza gdy rozpatruje się duży obszar/ nastroczają w operowaniu nimi ogromne trudności techniczne.

Wspomniano już wyżej o stosowanym w statystyce amerykańskiej zwyczaju przedstawiania szeregu danych w przedziałach obejmujących grupy stanów. Nierównie ważniejszym zadaniem było odpowiednie s z o z e g ó ł o w e przedstawienie wyników spisów statystycznych, które przynoszą stale rosnącą ilość danych niezbędnych dla aparatu państwowego i monopolistycznych organizacji gospodarczych; trudność ta związana była zresztą w dużej mierze ze specyficznymi właściwościami podziału administracyjnego USA /jednostki pierwszego rzędu - 48 stanów, jednostki drugiego rzędu - 3101 "counties"/.

Trudność tę rozwiązano ostatnio /1950 r./ poprzez opracowanie przez Bureau of the Census podziału kraju na 501 jednostek przestrzennych zwanych "state economic areas" dla celów grupowania i opracowywania wszelkiego rodzaju

danych statystycznych ^{x/}. Na uwagę zasługują jasno sformułowane kryteria, wprowadzające obok naczelnej zasady możliwie najszerszej jednorodności struktury społeczno-gospodarowej szereg dodatkowych, "zewnętrznych" postulatów, spośród których jako ważniejsze należy wymienić następujące:

- 1/ jednostki obejmują pewną oalkowitą liczbę "counties" nie przecinając granic stanów,
- 2/ większe ośrodki miejskie odgraniczone są wraz ze strefą podmiejską, tworząc osobną grupę t.zw. "metropolitan state economic areas" /szczegółowe przepisy określają bliżej kryteria zasięgu strefy podmiejskiej/,
- 3/ zgrupowane w jedną jednostkę "counties" stanowią zwartą całość przestrzenną /wyjątek: obszar wielkiego miasta wyłamujący się z tej jedności przestrzennej/,
- 4/ minimum 100 000 mieszkańców /wyjątek: przypadki wyraźnego wyodrębniania się jednostek o mniejszej liczbie mieszkańców od otaczającego obszaru/.

Podobny co do celów i kryteriów jest podział kraju dokonany prawie współcześnie /1948/ we Francji ^{xx/}, który biorąc za punkt wyjścia dane w przekroju gmin, dzieli obszar na ponad 500 podstawowych jednostek statystycznych, grupowanych z kolei w jednostki średniego /114/ i wyższego rzędu /63/. Podobnie jak w USA poza naczelnym kryterium jednorodności i z góry powziętymi założeniami /pozostawiającymi dość znaczny margines dla swobodnej decyzji

x/ D.J.Bogue "Economic Areas as Tool for Research and Planning", American Sociological Review, Vol.XV /1950/ z.3; "State Economic Areas", Washington 1951; patrz również artykuł sprawozdawczy F.Hoffmanna, "Die State Economic Areas der U.S.A., ein Versuch zur Gliederung von Verwaltungsbezirken nach funktionalen Gesichtspunkten", Berichte zur Deutschen Landeskunde, Bd.XIV /1954/, z.2.

xx/ "Regions Géographiques de la France", Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques, Paris 1948.

stosowano również kryteria regionalizacji fizyczno-geograficznej, co w przypadku Francji było o tyle powszechniejsze, że granice gmin bardziej dostosowane były do zróżnicowania terenu niż arbitralne, prostoliniowe granice "counties".

O ile użyteczność tego typu podziałów wydaje się niewątpliwa, to zastrzeżenia nasuwa natomiast samo stosowanie do nich /we Francji/ nazwy "region", które jest co najmniej dwuznacznością terminologiczną, niezgodną z pojmowaniem regionu gospodarczego zarówno przez naukę marksistowską, jak i znaczną część nauki burżuazyjnej.

Zastrzeżenie powyższe odnosi się również do amerykańskich koncepcji opracowania w oparciu o kryteria analogiczne do stosowanych przy podziale kraju na "state economic areas" kompletnego systemu regionalizacji gospodarczej, którego wyższe szczeble to: podregiony, regiony i prowincje gospodarcze. Nie wchodząc w szczegółową krytykę tych koncepcji - trzeba jednak podkreślić, że takie podziały nie tylko nie zwiększają naszego zrozumienia procesów życia gospodarczego kraju, którego dotyczą, ale że ich spodziewana "duża użyteczność" jako jednostek grupowania danych statystycznych wydaje się mocno ograniczona w stosunku do jednostek wyższego rzędu /por. konfigurację "regionów gospodarczych" wg mapki nr 12, świadcząca o formalistycznej metodzie podziału/.

x/ utrudnioną chociażby ze względu na fakt, że nie jesteśmy dotąd w posiadaniu omawiających szczegółowo to zagadnienie ostatnich prac J. Bogue'a i J. Beale'a; uwagi niniejsze poczyniono w oparciu o artykuł J. Bogue'a "An Outline of the Complete System of Economic Areas" /American Journal of Sociology, vol. LX, 1954/, z którego pochodzi też reprodukowana mapka.

Kierunek "antropogeograficzny" .

Przedstawiony powyżej system podziałów regionalnych, bazujący w głównej mierze na szukaniu jednorodności statystycznej poszczególnych obszarów, a reprezentowany - jak zaznaczyliśmy - głównie przez ekonomistów i statystyków, nie mógł oczywiście zadowalać geografów, którzy w swych koncepcjach podziałów regionalnych zwykli byli akcentować momenty położenia geograficznego i środowiska geograficznego. Dlatego też praca na terenie głównego nurtu geografii, nie zrywając z koncepcją "jednorodności" regionu, zmierzają do wypracowania pogłębionej metodologicznie teorii regionalizacji na gruncie kształtowanego u schyłku XIX w. określenia przedmiotu badań geografii jako nauki.

Zarówno chronologiczny pogląd na istotę geografii, akcentujący silnie jej jedność, jak i ujęcie przedmiotu geografii człowieka /zarówno w sensie ratzłowskim, jak i reprezentowanym przez szkołę Vidal de la Blache'a/ jako badanie wzajemnych relacji człowiek - środowisko geograficzne, sprowadziły jednak dyskusję nad problematyką regionalizacji przede wszystkim do zagadnienia wyznaczenia "regionów geograficznych - nie sprzyjając powstaniu teorii regionu gospodarczego jako specyficznej jednostki badań geograficznych. Zapoznając zasadniczą odmiennąść praw rządzących rozwojem środowiska geograficznego z jednej, a życia społeczno-gospodarczego z drugiej strony, geografowie dążyli do zawarcia w pojęciu "region" pewnej syntezy naukowej, obejmującej zarówno rejonizację środowiska geograficznego z punktu widzenia jego poszczególnych elementów, jak i regiony gospodarcze /rozumiane jednak przede wszystkim w znaczeniu obszarów rozmieszczenia różnych zjawisk gospodarczych/, historyczne, demograficzne,

etnograficzne itp. x/

Podstawa taka prowadziła bądź do powrotu na stanowisko, że podziały regionalne w geografii mają charakter subiektywny, wynikając z konieczności pewnego przestrzennego "organizowania" faktów przez geografa, który ma prawo do wyboru kryteriów podziału w zależności od swego osądu ich znaczenia, jak i celów jakie sobie stawia ^{xx/}, bądź do oparcia regionalizacji geograficznej wyłącznie na kryteriach fizyczno-geograficznych ^{xxx/}, bądź też pozostawiała miejsce na koncepcję regionów antropogeograficznych ^{xxxx/}.

Ta ostatnia koncepcja, wyznaczając pierwszoplanową rolę kryteriom fizyczno-geograficznym, wprowadza jako dodatkowe kryteria regionalizacji elementy życia gospodarcze-

x/ "... regiony geograficzne są czymś syntetycznym. W ich zakres wchodzić mogą, ale nie muszą, wszelkie inne regiony. Regiony geograficzne odgrywają przeto wobec tamtych regionów rolę nadrzędnych". S.Pawłowski, "Regionalizm geograficzny i jego rozwój w Polsce", w pracy zbiorowej pod red. A.Patkowskiego, "Ruch regionalistyczny w Europie", t.II, Warszawa 1934, s.10.

xx/ "... Nie można więc właściwie mówić o prawdziwych czy fałszywych, lecz tylko o celowych, względnie niecelowych podziałach. Nie ma żadnego ogólnie obowiązującego podziału dla wszystkich kategorii zjawisk, można tylko trudzić się nad dobraniem takiego podziału, którego zalety byłyby możliwie największe, a niedogodności możliwie najmniejsze" - A.Hettner, Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden", Breslau 1927, s.316. Na podobnym stanowisku stoi współczesny chorologista amerykański R.Hartshorne/ "The Nature of Geography", Lancaster 1949, s.361/.

xxx/ "Punktem wyjścia dla regionalizacji geograficznej musi być wyłącznie krajobraz fizyczny" /S.Pawłowski, op.cit.s.18.

xxxx/ Termin "region antropogeograficzny" zaczerpnięto z literatury polskiej na oznaczenie podziałów regionalnych stosowanych przez zachodnie kierunki "geografii człowieka"; w literaturze światowej używane są natomiast inne określenia, jak "human region", "Kulturlandschaftseinheit" czy po prostu "region" .

go /rozpatrywane przede wszystkim od strony t.zw. "krajobrazu kulturalnego"/, jak również momenty wspólnoty układu psychicznego mieszkańców itp. x/

Mimo całego pogłębienia zarówno metod badawczych, jak i samego zakresu badanych zjawisk, powyższy "antropogeograficzny" kierunek regionalizacji cechuje jednak /obok często dającego się zauważyć mniej lub bardziej wyraźnego determinizmu geograficznego/, niewątpliwym eklektyzm, tkwiący m.in. w samej, wielokrotnie krytykowanej, koncepcji krajobrazu kulturalnego, a wynikający z braku jasnej postawy metodologicznej, dającej przesłanki do badania praw rozwojowych.

Należy zresztą podkreślić, że samo zagadnienie podziału kraju na regiony i problem teoretycznego uzasadnienia kryteriów takiego podziału nie były najbardziej istotne dla twórców antropogeografii, którzy główny nacisk kładli na samą "regionalną" metodę badań i dla których regiony stano-

x/ "... Rozszerzając krąg obserwacji nad piętnem aktywności ludzkiej na niżu i w górach przekonamy się, że liczba różnic zależnych od przyrody kraju jest bardzo duża. W górach występują części kultury terasowe, szybko zmieniają się strefy upraw i warunków życia, w kierunku pionowym, osiedla wykazują znacznie więcej niż na niżu szczegółów akomodacji do zjawisk fizycznych tego rodzaju jak słońce, woda, opad atmosferyczny, kierunek panujących wiatrów, nachylenie stoków. Biorąc zaś pod uwagę człowieka zauważymy, że mieszkaniec gór czuje się obco, gdy zejdzie na łatwo mu dostępną i bliską nizinę, a swojsko, gdy przekracza nawet duże przestrzeżenie w obrębie gór. Jego sztuka i liczne wyroby przemysłu domowego odznaczają się swoistym i odrębnym stylem. Rodzaj i barwa kwiatów znajduje swój wyraz we wzorach zdobniczych, echo głosów wśród gór wyraża się w pieśni. W przytoczonym przypadku jesteśmy w obrębie wyraźnie zindywidualizowanego regionu antropogeograficznego" /J. Czyżewski, "Kilka uwag w związku z zagadnieniem regionów antropogeograficznych Polski", "Czasopismo Geograficzne" t. XVIII, 1947 s. 169-201/.

wiły syntezę szczegółowych studiów małych jednostek przestrzennych.

"Ruch regionalistyczny" .

Ta czysto badawcza postawa spotyka się jednak z regionalizmem, mającym źródła pozageograficzne, a rozwijającym się, początkowo przede wszystkim we Francji, niemal współcześnie z powstaniem i rozwojem francuskiej szkoły regionalnej.

Chodzi tu o odczuwaną przez społeczeństwa burżuazyjne konieczność reform podziału administracyjnego na podstawach bardziej dostosowanych do współczesnego etapu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Na przełomie XIX i XX wieku większość państw kapitalistycznych Europy Zachodniej posiadała w zasadzie podziały administracyjne datujące się z końca feudalizmu, bądź też w przypadku Francji, wprowadzone w początkowym okresie rewolucji burżuazyjnej. Podziały te, mniej lub bardziej odpowiadające strukturze rynku wewnętrznego w okresie w którym powstały, stały się anachronizmem w wyniku gwałtownego rozwoju sił wytwórczych po "rewolucji przemysłowej", który spowodował rozpad dawnej, względnie zrównoważonej feudalnej sieci rynków lokalnych - kształtując nowe ośrodki życia społeczno-gospodarczego i nowe układy ciążenia gospodarczych, a zarazem zwiększając dysproporcje w rozwoju poszczególnych krajów i regionów; jednym z charakterystycznych przejawów tego procesu było zjawisko nieproporcjonalnego rozrostu wielkich miast stołecznych i ich supremacji politycznej i gospodarczej nad prowincją.

Proces ten wywołał reakcję z dwóch stron:

- 1/ ze strony aparatu państwowego, dla którego sprawa dostosowania podziałów administracyjnych do zaistniałych zmian w /faktycznie istniejących/ podziałach regional-

nych nabierała coraz większego znaczenia w miarę wzrostu zakresu funkcji i kompetencji państwa kapitalistycznego, regulującego oraz nowe dziedziny życia społecznego i

2/ ze strony drobnej i średniej burżuazji prowincjonalnej, wyrazicielem interesów której był t.zw. "ruch regionalistyczny", reprezentowany przez szereg zrzeszeń i rozwijający ożywioną działalność propagandową, m.in. poprzez własne czasopisma i publikacje^{x/}, a zmierzający do reformy podziału administracyjnego i zmiany struktury władz terenowych w kierunku decentralizacji oraz do maksymalnego rozwoju "regionalnej" gospodarki, życia kulturalnego itp.

Punkt ciężkości tych wielotorowych dążeń obejmowanych wspólną nazwą "regionalizmu", a mających punkt stykowy na płaszczyźnie przebudowy istniejących podziałów administracyjnych /a więc m.in. to, w jakiej mierze poszczególne postulaty i założenia teoretyczne akcentowane były w wysuwanych koncepcjach reform podziałów administracyjnych/ oraz faktyczny przebieg realizacji tych koncepcji, zmieniały się w zależności od konkretnych warunków danego kraju i aktualnego układu sił społecznych. Charakterystyczne jest np. że o ile we Francji prąd ten miał charakter raczej "oddolny" /"społeczny"/ i nawiązywał chętnie w swych projektach podziałów do tradycji dawnych prowincji historycznych /regionów historyczno-kulturalnych/, których odrębność zniesiona została przez rewolucję burżuazyjną na rzecz rozdrobnionego podziału departamentalnego, to w odniesieniu do Niemiec trudno właściwie mówić o "ruchu regionalistycznym" analogicznym

x/ J.Charles - Brun "Le Régionalisme", Bibliotheque Régionaliste, Paris 1911; A.Patkowski /red./ "Ruch regionalistyczny w Europie", Warszawa 1934.

do francuskiego; "regionalizm" niemiecki miał bowiem na względzie cele głównie administracyjne, cechując się forsowaną przez czynniki rządzące tendencją do zatarcia dawnych podziałów polityczno-administracyjnych na rzecz dalszej centralizacji władzy państwowej.

W dalszym rozwoju ruch ten przybiera postać pewnej wyraźnej doktryny społeczno-politycznej głoszącej przebudowę struktury społeczno-gospodarczej "na zasadach regionalnych", co ma zapewnić ożywienie kapitalizmu i zredukować skutki działania prawa nierównomiernego rozwoju poszczególnych obszarów.

Regionalizm ten starając się uzasadnić swe postulaty, odwołuje się m.in. do argumentów geograficznych, znajdując punkty styczne z pracami szkoły regionalnej w geografii; na gruncie jego przejawia się tendencja do szukania "naturalnych regionów" jako podstawy podziałów administracyjnych - "naturalnych" w sensie realnie istniejących powiązań i wspólnoty interesów danego obszaru.

Liczne projekty reformy podziałów administracyjnych, pojawiające się we Francji, Anglii, Niemczech, a w latach międzywojennych również w Polsce, nawiązują w większej lub mniejszej mierze do owej idei "naturalnych jednostek administracyjnych". Przedstawiają one całą gamę typów jeżeli chodzi o kryteria i przesłanki podziału - od zwykłych podziałów administracyjnych, uwzględniających, obok momentów specyficznie organizacyjnych, politycznych i wojskowych, również momenty ciężenia gospodarczego, więzi psychicznej itp. do podziałów na "regiony gospodarcze" konstruowanych głównie w oparciu o badania naukowe, jednak z wyraźnym założeniem przydatności do konkretnych celów praktycznych; spośród ostatnich należy wymienić np. podział Francji na 20 regionów

dokonany w 1910 r. przez Vidal de la Blache'a ^{zob.} /zob. mapka 1/, który był podstawą dla dalszych opracowań, a w szczególności dla przeprowadzonego w 1919 r. podziału kraju na 17 regionów gospodarczych, jednoczących w grupy regionalne 136 istniejących izb handlowych /Chambres de Commerce/.

"Ogniskowa" teoria regionu gospodarczego.

Już w pracach pierwszych regionalistów francuskich przejawia się akcentowanie roli ośrodka regionalnego - miasta o pewnej tradycji historycznej, które w wyniku rozwoju gospodarczego potrafiło utrzymać i rozszerzyć swą funkcję faktycznego organizatora życia gospodarczego i kulturalnego regionu.

To zagadnienie stolicy regionalnej wysuwa cały szereg problemów, które u innych autorów stanowią wręcz punkt wyjścia badania prowadząc do teorii regionu gospodarczego, pojętego jako "obszar ciężień", czy "region obsługowy" /Service area/.

Rozwój tego typu teorii poprzedzał cały szereg cząstkowych opracowań, wykonywanych w związku z próbami przebudowy podziału administracyjnego - takich jak badania dostępności miast /kwestia powiązań komunikacyjnych, izochron itp./ oraz badania prowadzone pod kątem tendencji do lokowania władz administracyjnych w ośrodkach faktycznej koncentracji funkcji usługowych i równoczesnego ujednoczenia sieci placówek najrozmaitszych

x/ P.Vidal de la Blache, "Les Regions Françaises", Revue de Paris, 15.X.1910 /wg J.Brunhes a, "Geographie Humaine de la France", Paris 1926, t.II, s.76-77 /.

resortów x/; z drugiej zaś strony analogiczne badania przeprowadzane były pod kątem widzenia interesów wielkich przedsiębiorstw monopolistycznych, które obejmując swym zasięgiem cały kraj lub jego część, stanęły przed zagadnieniem najbardziej celowego /ze swego punktu widzenia/ rozmieszczenia sieci swych placówek /badania sieci i zasięgu oddziaływania banków, zrzeszeń gospodarczych, organizacji handlu hurtowego itp./.

Odpowiednikami tych opracowań dokonywanych dla celów czysto praktycznych są w dziedzinie geografii ekonomicznej studia nad zagadnieniem regionalnych powiązań miast z zapleczem, rozwijające się na dużą skalę po I wojnie światowej.

Niezależnie od wkładu geografów, których prace miały początkowo charakter przyczynkowy, ogromny wpływ na kształtowanie się nowego pojmowania regionu wywarły prace historyków i socjologów; wśród tych ostatnich na pierwszym miejscu wymienić należy przedstawicieli szkoły chicagowskiej /Mc Kenzie, Burgess, Park/. Socjologowie ci, stawiając sobie za zadanie badanie "ekologii człowieka" /human ecology/ nadawali jednak temu pojęciu odmienne znaczenie, niż Barrows i większość - przynajmniej do niedawna - geografów amerykańskich, ujmujących w tym pojęciu program badań geografii. W interpretacji socjologicznej pojęcie to obejmowało bowiem nie "stosunek człowieka do środowiska geograficznego", lecz

x/ Przy coraz szerszym wroście zakresu działalności interwencyjnej państwa kapitalistycznego ilość takich sieci podziałów /różnych od tradycyjnych podziałów dla potrzeb "administracji ogólnej" /niepomierne wzrasta ; wystarczy wspomnieć, że w latach 1930-tych istniało w USA 108 różnych sieci podziałów administracyjnych, stosowanych przez różne agencje rządu federalnego.

"stosunek człowieka do człowieka" ^{x/}. Przedmiotem tak rozumianych badań ekologicznych były charakterystyczne przestrzenne ugrupowania ludzkie /"communities",wzgl."regions"/, których współzależność określona jest przez rozwój społecznego podziału pracy i ich wzajemne stosunki.

Wśród prac "szkoły ekologicznej" wysuwają się na czoło badania nad rozwojem regionów najwyższego rzędu, obsługiwanych przez wielkie miasta /"metropolitan regions"/, przy czym na szczególną uwagę zasługuje doskonała praca Mc Kenzie'go ^{xx/}.

Przy wyznaczaniu tych regionów posługiwano się takimi kryteriami jak np. ^{xxx/}:

- 1/ zasięg rynków handlu hurtowego /"wholesale trade areas"/
- 2/ wskaźniki wykupionych biletów kolejowych /w miastach objętych granicą regionu ponad 50% biletów sprzedawanych jest do ośrodka regionalnego/
- 3/ zasięg cyrkulacji lokalnych dzienników /w granicach regionu wszystkie miasta otrzymują ponad 50% gazet z ośrodka oznaczonego jako stolica regionu ; uważano, że wskaźnik ten odzwierciedla m.in.natężenie transakcji handlowych wewnątrz danego obszaru, wobec związku rentowności pisma

x/ Jasnym jest, że zarówno ten, jak i inne momenty, które zdaniem przedstawicieli szkoły ekologicznej różnią ich ujęcie od ujęcia geograficznego /"ekologia człowieka szuka prawidłowości, geografia zajmuje się tym, co jednostkowe" ; "przedmiotem zainteresowań geografii jest przestrzeń, ekologii człowieka - proces"/, wynikały ze specyficznego zawężenia przedmiotu badań przez burżuazyjną geografję człowieka.

xx/ R.D.Mc Kenzie, The Metropolitan Community, N.York 1933.

xxx/ R.D.Mc Kenzie, op.cit.,s.84 - 110; R.E.Dickinson, "The Metropolitan Regions of the U.S.A." Geographical Review 1934 ; patrz również tegoż autora "City,Region and Regionalism", London 1947, s.211 - 215.

z ilością ogłoszeń, która z kolei zależna była w dużym stopniu od terytorialnego zasięgu cyrkulacji pisma.

Swoistą syntezą badań funkcji usługowych miast w stosunku do swych zapleczy były również burżuazyjne teorie sieci osadniczej /Christaller, Lösch^{x/}, które prowadzą do koncepcji regionów obsługi, usystematyzowanych w hierarchii odpowiadającej hierarchii miast.

Teorie te - obciążone formalizmem i błędnymi przesłankami metodologicznymi, prowadzącymi do poszukiwania abstrakcyjnych "praw" kształtowania się sieci osadniczej, a w związku z tym i regionów - w jeszcze wyższym stopniu niż prace amerykańskie akcentują znaczenie "funkcji centralnych" miast, z pominięciem analizy regionalnego rozmieszczenia produkcji, a w szczególności przemysłu. Błędy te nie dyskwalifikują jednak całkowicie samej "ogniskowej" koncepcji regionu gospodarczego, która rozwijając się pod silnym wpływem tych teorii kładzie jednak nacisk na powiązania produkcyjne, traktując rozwój sieci osadniczej jako pochodną rozwoju produkcji, a powiązania usługowe - jako wyraz i uzupełnienie powiązań produkcyjnych; takie rozumienie regionu gospodarczego typowe jest przede wszystkim dla geografów ekonomicznych, którzy koncentrując uwagę /w odróżnieniu od typowego dla antropogeografii ujęcia krajobrazowego/ na zagadnieniach produkcji, wymiany i transportu, chętnie posługiwali się, już wozesniej pojęciami "ciężenia gospodarczego" i "regionalnych powiązań gospodarczych". Charakterystyczną dla tego kierunku może być definicja regionu gospodarczego, podana przez Dickinsona w jego pracy o regionach gospodar-

x/ W.Christaller, "Die zentralen Orte Süddeutschlands", Jena 1935 ; A.Lösch "Die räumliche Ordnung der Wirtschaft", Jena 1944 /wyd.II /.

ozych Niemiec^{2/}; region gospodarczy określa on jako "obszar o wzajemnie powiązanych czynnościach i wspólnych interesach i organizacji. Jest on jednością ludzkich stosunków przestrzennych, zachodzących przez układ sieci komunikacyjnej i centra miejskie. Taki region obejmuje więc kompleks ściśle współzależnych powiązań, na które składa się zarówno przepływ dóbr materialnych, jak i rozdział usług, wiadomości i idei".

Cechą konstytutywną tak pojmowanego regionu są zatem przede wszystkim powiązania gospodarcze i społeczne, wynikające z dominancy jednego lub kilku przemysłów, z reguły dopełniających się i współzależnych - powiązania wyrażające się w wymianie dóbr i usług oraz układzie sieci komunikacyjnej, ogniskującej się w pewnych punktach /ośrodkach regionalnych/, a ukształtowane w wyniku historycznego rozwoju. /Ten ostatni element ma podstawowe znaczenie jako postulat metodologiczny/. Momentem wtórnym w stosunku do tych powiązań gospodarczych jest poczucie wspólnoty, "więź psychiczna", mieszkańców regionu.

Ważną konsekwencją takiego pojmowania regionów gospodarczych jest to, że są to nie tyle jednostki o ściśle określonych granicach, lecz raczej centra przestrzennych powiązań, grupujące się zazwyczaj dookoła miasta, lub aglomeracji miejskiej oraz obszary coraz luźniej z nimi związane w miarę oddalania się od nich.

Przedstawiona koncepcja regionu gospodarczego przyjęta jest dziś przez większość burżuazyjnych geografów ekonomicznych, jak również ekonomistów /tak przynajmniej bywa

x/ R.E.Dickinson "The Regions of Germany", London 1945, s.23.

rozumiane z reguły samo pojęcie "region g o s p o d a r -
c z y" / x/.

Przytoczona wyżej dla scharakteryzowania tej koncep-
cji regionu definicja /wzięta zresztą z prasy, która w sto-
sunkowo pełny i konsekwentny sposób wypracowuje podstawowe
założenia metodologiczne^{xx}/ nie dotyka centralnego w ekonomii

x/ Niezależnie jednak od tego, szeroko rozpowszechnione są
próby opracowania nowych, "syntetycznych" koncepcji regio-
nu "społecznego". Chodzi tu przede wszystkim o lansowane
w ciągu ostatnich 20 lat zwłaszcza na terenie amerykań-
skim teorie regionu /multiple-purpose societal region/
zbliżone metodycznie do teorii regionu "geograficznego",
różniące się jednak zarówno co do zakresu celów badaw-
czych, obejmujących różne nauki /geografia, ekonomia, an-
tropologia, socjologia, historia/, jak i /silnie akcento-
wanych/ celów praktycznych związanych z próbami "regulo-
wania" gospodarki kapitalistycznej. Z reprezentatywnych
dla tego kierunku prac /poza powołaną wyżej publikacją
"Regionalism in America"/ należy wymienić "Regional Fac-
tors in National Planning", National Resources Commitee,
Washington 1935 oraz H.W.Odum, H.E.Moore, "American Regio-
nalism, a Cultural-Historical Approach to National Inte-
gration", N.York 1938.

xx/ Faktycznie bowiem znaczna część zwolenników tej koncep-
cji regionu bazuje podziały regionalne głównie na wyzna-
czeniu terytorialnego zasięgu wpływów miast, sprowadzając
często pojęcie regionu gospodarczego do "regionu miejs-
kiego" /city - region/. Należy jednak zauważyć, że cho-
ciaż ujęcie takie nie wyczerpuje problematyki regionu i
nie tłumaczy jego dynamiki, to pozwala ona na stosunkowo
łatwe uzyskanie pierwszego przybliżenia podziału kraju
na aktualnie istniejące regiony gospodarcze i może stano-
wić swego rodzaju punkt wyjścia i oparcia dla dalszych
badan ; po tej linii szła też najbardziej reprezentatyw-
na dla tego kierunku w Polsce w okresie międzywojennym
praca W.Wakara /Podział Polski na okręgi gospodarcze, Eko-
nomista z.3/1928/, jak również wypowiedź J.Kostrowickiego
w pierwszych latach po wyzwoleniu /"Zagadnienie regiona-
lizacji kraju". Planowanie przestrzenne. Plan krajowy 1.
Warszawa 1947, s.78-80 /.

politycznej zagadnienia relacji między siłami wytwórczymi i stosunkami produkcji; nie sposób jednak nie zauważyć, że koncepcja ta reprezentuje niewątpliwie postęp i zbliża się w dość znacznym stopniu do stanowiska marksistowskiego /uwzględniamy tu -rzecz jasna- że chodzi o badania regionów gospodarczych w warunkach ustroju kapitalistycznego/, przeciwstawiając koncepcji regionów "jednorodnych" niewątpliwie bardziej płodną metodologicznie teorię regionu jako obiektywnej istniejącej terytorialnej jednostki życia społeczno-gospodarczego, grupującej się dookoła wspólnego ośrodka i powiązanej z nim przestrzennie, a związanej genetycznie z terytorialnym podziałem pracy i rozwojem rynków lokalnych i regionalnych ^{x/}.

To zbliżenie jest konsekwencją oparcia badań na założeniu /które nie wyczerpują metody materializmu historycznego jest przecież jego podstawową przesłanką/, że siły kształtujących życie społeczno-gospodarcze, również w jego aspekcie przestrzennym, należy szukać w dziedzinie sił wytwórczych i rozwijających się na ich podstawie stosunków produkcji.

x/ Można tu przytoczyć wypowiedź autora niemieckiego, który wskazując na konieczność badania dynamiki regionów gospodarczych dochodzi do następującego stwierdzenia odnośnie roli rynku kapitalistycznego: "Wyznaczenie" /zasięgu/ rynku jest z całą pewnością, obok innych punktów widzenia, ważnym środkiem pomocniczym dla delimitacji regionów gospodarczych, tym bardziej, że w zasięgu większego obszaru rynkowego powstaje u ludności poczucie wspólnoty; bardzo wiele interesów będzie na takim obszarze zbliżonych. Rynek kształtuje się w przestrzeni geograficznej pod wpływem sił dynamicznych, podczas gdy struktura geograficzno-gospodarcza jakiegoś obszaru /mierzona wskaźnikami statystycznymi -A.W./ oddaje elementy statyczne". /E.Scheu "Die wirtschaftliche Gliederung Deutschlands", Erde und Wirtschaft, Bd.I 1927/28 /.

Przytoczona definicja regionu gospodarczego może więc naszym zdaniem znaleźć zastosowanie przy delimitacji regionów gospodarczych w warunkach ustroju kapitalistycznego. Nie wystarczy ona natomiast do wyznaczenia regionów gospodarczych w ustroju socjalistycznym.

Socjalistyczna teoria regionalizacji gospodarczej.

Zasadnicze znaczenie dla marksistowskiej geografii ekonomicznej w ogóle, a dla socjalistycznej teorii regionalizacji gospodarczej w szczególności, mają prace Lenina "Rozwój kapitalizmu w Rosji" i "Nowe dane o prawach rozwoju kapitalizmu w rolnictwie". Znaczenie tych prac, należących do dziedziny historii gospodarczej i nie pretendujących bynajmniej do wypracowania kompletnej teorii regionalizacji, ani kompleksowej charakterystyki regionów, polega na zastosowaniu metody materializmu historycznego do badania praw rozmieszczenia produkcji. Zastosowanie metody materializmu historycznego wnosi bowiem do geografii ekonomicznej w miejsce nienaukowego determinizmu bądź też eklektyzmu, cechującego naukę burżuazyjną, jasny pogląd na hierarchię i sposób wzajemnego oddziaływania czynników decy-

x/ Dla uniknięcia nieporozumień należy podkreślić, że dodatnia ocena pewnych aspektów podejścia metodologicznego do zagadnienia delimitacji regionów gospodarczych przez autorów burżuazyjnych /wyrażającego się m.in. w przytoczonej definicji/ nie oznacza oczywiście aprobaty ani całości stosowanej przez nich metody badania, ani tym mniej interpretacji zacieraającej sprzeczności międzyregionalne w warunkach ustroju kapitalistycznego i przysuwającej się nawet do przedstawienia kapitalistycznego terytorialnego podziału pracy jako "harmonii gospodarczej" /wymownym przykładem tych tendencji może być chociażby sam tytuł innej pracy cytowanego wyżej autora - F. Soheu, "Deutschlands wirtschaftsgeographische Harmonie", Breslau 1924/.

dujących o rozwoju społeczno-gospodarczym kraju, a statyczne rozpatrywanie istniejącego rozmieszczenia poszczególnych zjawisk zastępuje badaniem ich dynamiki i określeniem prawidłowości rozwojowych w oparciu o aparat teoretyczny marksistowskiej ekonomii politycznej.

Rozpatrując proces kształtowania się rynku wewnętrznego w Rosji na tle rozwoju społecznego podziału pracy w warunkach ustroju kapitalistycznego zwraca Lenin uwagę na doniosłość badania tego procesu w przekroju terytorialnym. Jedną z konsekwencji tego procesu jest specjalizacja towarowa poszczególnych obszarów oznaczonych terminem "region". Za podstawowy "czynnik regionotwórczy" uznaje zatem Lenin rozwój kapitalistycznych stosunków produkcji, który określa z kolei towarową specjalizację poszczególnych części kraju /drugi czynnik regionotwórczy/.

Jeżeli znaczenie prac Lenina dla teorii regionalizacji polega przede wszystkim właśnie na tych wskazaniach metodologicznych, to sam termin "region" używany jest w nich w specjalnym znaczeniu; regiony rolnicze u Lenina mają charakter stref różnego kształtu i wielkości ^{x/}, składających się z grup gubernii, a wydzielanych w oparciu o zasadę jednorodności /przy czym ostrze krytyki autora w stosunku do analogicznych opracowań autorów burżuazyjnych kieruje się przeciwko mechanicznemu, czysto formalnemu używaniu wskaźników statystycznych, nie opartemu na naukowej analizie procesów gospodarczych/. Rejonizacja taka ma szczególne znaczenie dla badania podziałów regionalnych w krajach kapitalistycznych o bardzo nierównomiernym przestrzennie rozwoju gospodarczym - do podziału kraju na regiony ogóln-

x/ Patrz: W. Jacuński, "Woprosy ekonomического rejonirovaniia w trudach W.Lenina", Woprosy Geografii, t. 31, 1953 /tłum. polskie: "Przegląd Radzieckiej Literatury Geograficznej" z. 5, 1954/

no-gospodarcze odnosi się natomiast pośrednio, określając strefy cechujące się zróżnicowaniem czynników regionotwórczych^{x/}. Ten charakter prac Lenina nie pretendujących do pełnego określenia kryteriów podziału kraju na regiony gospodarcze, sprawił, że - mimo ich wielkiego znaczenia metodologicznego - na ośroł radzieckiej teorii regionalizacji wysunęły się inne momenty, a praca Lenina "Rozwój kapitalizmu w Rosji" nie była przez autorów radzieckich w ogóle wymieniana w poszczególnych przeglądach przedrewolucyjnych prób regionalizacji Rosji.

Zagadnienie regionalizacji gospodarzej po zwycięstwie Rewolucji Socjalistycznej przeszło z płaszczyzny rozważań teoretycznych w dziedzinę wybitnie praktycznej działalności. Sam termin "rajonirowanije", używany często bez przymiotnika, miał początkowo dwa różne /jakkolwiek z biegiem czasu coraz bardziej zbliżone/ znaczenia, oznaczając prowadzone przez różne organa:

- 1/ prace zmierzające do przebudowy przestarzałego podziału administracyjnego, oraz
- 2/ prace mające na celu podział kraju na regiony gospodarcze dla celów planowania gospodarczego.

x/ N.Baranski jest zdania, że jednostki takie /wydzielane w oparciu o kryteria leninowskie/ to nio innego jak "regiony pierwszego rzędu" ; z kontekstu wynika jednak, że autorowi chodzi o podstawy nietyle delimitacji regionów, ile ich klasyfikacji i grupowania. Piszze on dosłownie: "Zadaniem naszym... jest opracować typologię regionów gospodarczych dla krajów kapitalistycznych... Klucz do rozwiązania tego problemu polega na znalezieniu "podstawy podziału" /fundamentum divisionis/ dla k l a s y f i k a c j i /podkr.A.W./ regionów gospodarczych. Z punktu widzenia marksizmu-leninizmu nie można chyba wątpić, że naukowej podstawy takiej klasyfikacji należy szukać w genezie regionów, we właściwościach ich rozwoju, we właściwościach historycznie ukształtowanego układu /systemu/ społecznego. Taki właśnie klucz do wydzielenia dużych regionów /regionów pierwszego rzędu/ dał Lenin w swych klasycznych pracach dotyczących Rosji i Stanów Zjednoczonych" /Oczerki po szkolnej metodolice ekonomicznej geografii", Moskwa 1954, s.105 /.

Podwalny pod teorię i praktykę socjalistycznej regionalizacji gospodarczej kraju stworzyły prace nad planem elektryfikacji Rosji /GOELRO/; plan ten bowiem, mając na celu utworzenie bazy energetycznej dla przyszłego rozwoju kraju na zasadach gospodarki planowej, wiązał się z zadaniami perspektywnego rozwoju całej gospodarki narodowej i pojmowany był jako część ogólnego planu gospodarczego. Zagadnienie właściwej lokalizacji sieci elektrowni wymagało z konieczności podziału terytorium państwa na części, z których każda mogłaby zbilansować wewnętrznie przychód i rozchód energii elektrycznej /zwrócić tu należy uwagę na fakt, że technika przesyłania prądu na bardzo duże odległości nie była wówczas rozwinięta/; bilansowanie zaś energii elektrycznej wiązało się z ogólnym bilansem energetycznym i postulatem maksymalnego wykorzystania miejscowych źródeł energii x/

Tak więc regiony planu GOELRO były równocześnie regionami ogólnogospodarczymi, a zasady ich wydzielenia /perspektywiczność i ścisły związek z planowaniem gospodarczym, maksymalne wykorzystanie miejscowych źródeł energii i stosowana metoda bilansowa/ stanowiły istotny element dalszych prac nad regionalizacją gospodarczą kraju, kontynuowanych przez "sekcję rejonizacji" GOSPLANU, która pracowała w ścisłym związku z innymi zainteresowanymi resortami, przede wszystkim NKWD /który prowadził prace nad reformą podziału administracyjnego/.

Owoce tych prac, w których brał udział cały szereg wybitnych naukowców radzieckich, był opracowany pod koniec 1921 roku projekt podziału kraju na 21 regionów gospodarczych, mających równocześnie stanowić podstawę dla administracyjnego podziału kraju na "obłasti" i punkt wyjścia dla regionalizacji szczegółowej.

x/ "K istorii plana elektryfikacji Sowietskoj strany", red. A.I. Gładkow, Moskwa 1952; porównaj również mapkę w pracy N. Baranskiego "Ekonomiczeskaja Gieografija Sowietskogo Sojuza, obzor po obłastjan Gosplana", Moskwa - Leningrad 1926, s. 15 .

Główne zasady tego projektu streszczają t.zw.tezy podkomisji WCIK pod przewodnictwem M.Kalinina; punkt 1 tych tez formułuje w następujący sposób zasadnicze postulaty metodologiczne, które stanowiły podstawę do opracowania projektu: "W formie regionu powinien być wydzielony swoisty, pod względem swych możliwości rozwoju w pełni określony obszar kraju, który dzięki zespołowi własności przyrodniczych, tradycji kulturalnych z dawnych czasów, ludności wraz z jej przygotowaniem do pracy produkcyjnej, stanowiłby jedno z ogniw w ogólnym łańcuchu gospodarki narodowej. Owa zasada pełnego określenia pod względem gospodarczym stwarza podstawę do ustalenia projektu rozwoju gospodarki regionu na bazie najlepszego wykorzystania wszystkich możliwości przy jak najmniejszych kosztach, na podstawie dobrze wybranego kompleksu zasobów miejscowych, głównych wartości wynikłych z nowej techniki i ogólnopństwowego planu gospodarczego. Przy tym osiąga się także i inne ważne rezultaty: regiony specjalizują się w określonym stopniu w tych dziedzinach, które mogą być na ich obszarze najlepiej rozwinięte, a wymiana między regionami ogranicza się ściśle do nieodzownych ilości planowo przesyłanych towarów" x/.

Takie pojmowanie regionu gospodarczego pociągnęło za sobą konieczność rewizji dotychczas stosowanych i wypracowania nowych metod regionalizacji. W opracowanych przez GOSPLAN tezach metodologicznych czytamy m.in.: "Zadanie zbadania wszystkich czynników życia gospodarczego w ich rozmieszczeniu przestrzennym nie może być osiągnięte na drodze nałożenia na siebie wszystkich sieci czysto statystycznej regionalizacji, sporządzanych dla jakiegokolwiek po-

x/ "Rajonирование СССР", red.K.D.Jegorow, Moskwa 1926, s.47; n.b. powyższe często cytowane sformułowanie jest niemal dosłownym powtórzeniem ustępu wcześniejszej pracy I.G.Aleksandrowa /"Ekonomiczeskije rajonирование Rossii", Moskwa 1921/, który był jednym z głównych autorów projektu podziału.

jedynego czynnika /regiony leśne, glebowe, transportowe i in./; współdziaływanie wszystkich tych czynników można określić tylko przy pomocy badania ich wzajemnego wpływu w procesie dynamicznego rozwoju gospodarstwa narodowego^{x/}.

Nie negując potrzeby badania "ciężarów gospodarczych", powiązań komunikacyjnych itp., także i tym czynnikiem przyznano znaczenie częściowe, pomocnicze dla procesu delimitacji regionów gospodarczych, który scharakteryzowano następująco:

"Pierwszym etapem w wydzieleniu regionu gospodarczego jest określenie podstawowej specjalizacji regionu, na podstawie której określa się przybliżone rozmiary regionu; w granicach jego powinna się znaleźć jak największa ilość zasobów niezbędnych dla wybranej specjalizacji. Równoległe z tym idzie dokładne badanie ludności regionu i jej kwalifikacji, warunków geograficznych i przyrodniczo-historycznych oraz będących /na tym terenie/ do dyspozycji środków produkcji; na podstawie tych badań sprawdza się prawidłowość wyboru głównej specjalizacji, określa się niedostatecznie rozwinięte gałęzie produkcji oraz ogólne powiązania produkcyjne.

Drugim etapem jest zbadanie powiązań transportowych i energetyki regionu, łącznie z projektowaniem elektrowni oraz nowych linii komunikacyjnych.

Trzecim etapem prac jest zbadanie centrów produkcyjnych regionu, co ma szczególnie duże znaczenie dla wewnętrznej regionalizacji "obłasti", która również powinna być przeprowadzona w oparciu o kryteria gospodarcze".

Końcowym etapem jest sporządzenie planów rozwoju działalności produkcyjnej regionu w powiązaniu z ogólnopństwowym planem gospodarczym^{xx/}.

x/ "Rajonirowanije SSSR", s.40-41.

xx/ ibidem, s.41-42 .

Istotą przedstawionego wyżej ujęcia regionu jest traktowanie go jako kompleksu terytorialno-produkcyjnego o określonym profilu produkcyjnym i równocześnie możliwie pełnym i wszechstronnym rozwoju gospodarczym, mającym mu zapewnić względną samowystarczalność gospodarczą. "Region pojmowany jako terytorialny kompleks produkcyjny posiadający wyraźną specjalizację w skali ogólnopaństwowej, to nie tylko definicja, ale równocześnie prawo jego rozwoju," a co więcej - "Radzieckie określenie regionu to nie tylko definicja i nie tylko prawo rozwoju, lecz również podstawowe wskazanie metodologiczne odnośnie tego, jak należy region badać" ^{x/}.

Kompleks taki bowiem to nie prosta suma różnych gałęzi produkcji, ale organicznie powiąsana całość, posiadająca swoje specyficzne prawa rozwojowe. Tak rozumiany region gospodarczy traktowany jest przez radziecką geografę ekonomiczną jako "materialny obiekt badań geograficzno-ekonomicznych" ^{xx/}, w kierunku pogłębiania znajomości praw kompleksowego rozwoju regionu idą też nowsze prace uczonych radzieckich ^{xxx/}.

Nie wchodząc w bogatą problematykę związaną z planowaniem i badaniem regionów gospodarczych, ani w dalszy przebieg prac nad regionalizacją gospodarczą ZSRR, prowadzonych przez Gosplan /które zresztą nie wniosły zasadniczo żadnych nowych ujęć metodologicznych/, zatrzymamy się bliżej na analizie teoretycznych przesłanek samego podziału kraju na regiony gospodarcze w warunkach ustroju socjalistycznego.

x/ N.Baranski, "Oczerki...", s.117.

xx/ Zdanie takie reprezentuje przynajmniej "szkoła regionalna" w radzieckiej geografii ekonomicznej; por.J.Sauszkin, "Osnownyje woprosy ekonomiceskoj geografii SSSR", Izwiestija W.G.O. t.85 /1953/.

xxx/ Należy tu wymienić ciekawą pracę N.Kołosowskiego, "Proizwodstwiennno territorialnyje sozetanije /kompleks/ w sowjetskoj ekonomiceskoj geografiji", /Woprosy Geografii, t.6, 1952, tłum.polskie: Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, z.3, 1954/.

Kryteria delimitacji regionów gospodarczych muszą być podporządkowane definicji regionu gospodarczego i wynikać z teoretycznego ujęcia zagadnienia regionalizacji.

W zarysowanym wyżej ujęciu regionu gospodarczego przez naukę marksistowską możemy wyróżnić następujące główne elementy definicji regionu:

1. określony profil produkcyjny /specjalizacja w skali regionu wyższego rzędu/,
2. więź gospodarcza, wyrażająca się w stosunkowo intensywnej wymianie dóbr i usług, zarówno między ośrodkiem regionalnym, a resztą regionu, jak i pomiędzy jego poszczególnymi częściami,
3. wspólny ośrodek życia społeczno-gospodarczego,
4. własna baza surowcowa i energetyczna,
5. możliwie wszechstronny rozwój gospodarki lokalnej, umożliwiający częściowe bilansowanie produkcji i usług w granicach regionu.

O ile geneza i istota regionu gospodarczego tkwi w społecznym podziale pracy, wyrażającym się w określonej specjalizacji, to niemniej istotną cechą, jakkolwiek pochodną w stosunku do pierwszej, jest istnienie więzi regionalnej, koncentrującej się w ośrodku regionalnym, a będącej wyrazem przestrzennego aspektu organizacji produkcji na określonym etapie rozwoju społecznego podziału pracy; ostatnie dwa spośród wymienionych elementów definicji regionu stanowią natomiast specyficzne cechy regionu w warunkach gospodarki socjalistycznej, wynikające z zasad planowego rozmieszczenia sił wytwórczych.

Socjalistyczna regionalizacja gospodarcza zakłada w pierwszym rzędzie poznanie istniejących, historycznie wykształconych podziałów regionalnych:

1. poprzez określenie roli poszczególnych obszarów kraju w gospodarce narodowej, przede wszystkim poprzez badanie statystyk gospodarczych - w celu uchwycenia specja-

lizacji produkcyjnej w skali ogólnokrajowej /ogólnie:
w skali regionu wyższego rzędu/,

2. poprzez badanie powiązań gospodarczych na drodze analizy przewozów towarowych, układu sieci osadniczej i komunikacyjnej.

Te metody i kryteria delimitacji aktualnie istniejących regionów gospodarczych nie wyczerpują jednak zagadnienia regionalizacji w związku z postulatem ujmowania regionu, uwzględniającego zarówno jego rozwój historyczny, jak i przesłanki przyszłego rozwoju w warunkach gospodarki planowej.

Rozpatrywanie regionów gospodarczych w tym dynamicznym, perspektywicznym aspekcie prowadzi do silniejszego uwzględnienia jako kryteriów regionalizacji tych czynników, które decydują o przyszłym rozwoju gospodarczym regionu i pozwalają na wyznaczenie regionów nowych - powstających lub dopiero planowanych.

Chodzi tu przede wszystkim o bazę surowcową i energetyczną /przy czym bazę surowcową należałoby traktować możliwie szeroko, włączając w to pojęcie wszystkie elementy środowiska geograficznego, sprzyjające rozwojowi określonych gałęzi produkcji/, stanowiące naturalną podstawę zarówno specjalizacji regionu jak i rozwoju gospodarki lokalnej.

Dalszymi elementami niezmiernie istotnymi z tego punktu widzenia są istniejące i przewidywane rezerwy siły roboczej, jak również rozwój więzi regionalnych, wynikających z planowego rozwoju poszczególnych miast i okręgów.

Zwracając uwagę na zmieniające się znaczenie poszczególnych czynników w zależności od wielkości regionu /jego miejsca w hierarchii regionów/ K.Dziewoński pisze:

"Przy zmniejszeniu skali geograficznej problemy bazy surowcowej ulegają zmianie w kierunku zwiększenia specjalizacji. Z natury bowiem rzeczy baza surowcowa stosunkowo niewielkiego terytorialnie regionu gospodarczego nie

może być bardzo bogata i wszechstronna. Natomiast im mniejszy przestrzennie region, tym większe znaczenie dla rozwoju gospodarki lokalnej będą miały surowce lokalne, to jest te surowce, których złoża swą wielkością uniemożliwiają rozwinięcie produkcji w rozmiarach przekraczających zapotrzebowanie miejscowe.

Zagadnienie bazy energetycznej w warunkach polskich przedstawia się również zupełnie odmiennie. W ramach radzieckich zasad kształtowania bazy energetycznej cała Polska jest jednym regionem energetycznym, którego podstawowym surowcem jest węgiel górnośląski. W naszych warunkach koszty produkcji energii elektrycznej w rejonie zagłębia węglowego będą zawsze najniższe i najkorzystniejsze, zaś najbardziej nawet odległe od Górnego Śląska części kraju znajdują się w uzasadnionym technicznie i gospodarczo zasięgu przesyłania energii elektrycznej na dalsze odległości...

Skala geograficzna Polski uniemożliwia również specjalizację gospodarczą poszczególnych regionów na miarę Związku Radzieckiego, natomiast stosunkowo duża średnia gęstość zaludnienia... skłania do bardzo silnego akcentowania konieczności rozwoju gospodarki lokalnej".

Dla interesującego nas zagadnienia delimitacji regionów istotne znaczenie mają te elementy bazy energetycznej i surowcowej, które stanowią bezpośrednio lub pośrednio przesłanki rozwoju produkcji wyspecjalizowanej; patrząc z tego punktu widzenia, cały problem możliwie wszechstronnego rozwoju gospodarki lokalnej uznać należy natomiast przede wszystkim za wynikający z zasady równomiernego rozmieszczenia produkcji postulat planowania gospodarki regionu, nie zaś za kryterium podziału.

Dynamiczne ujęcie regionu gospodarczego pozwala równocześnie na jasne postawienie sprawy obiektywnego istnie-

c/ "Planowanie przestrzenne a podnoszenie regionów zapóźnionych", *Ekonomista* 1954, z. 1

nia regionów gospodarczych i znaczenie czynnika świadomej działalności ludzkiej w kształtowaniu podziałów regionalnych oraz stosunku podziału kraju na regiony gospodarcze z jednej, a jednostki administracyjne z drugiej strony.

Marksistowskie ujęcie regionu gospodarczego zdecydowanie eliminuje subiektywizm, przejawiający się w konstruowaniu niezliczonych wariantów regionalizacji przez uczonych burżuazyjnych, posługujących się swobodnie dobieranymi i stosowanymi kryteriami. Równocześnie z marksistowskiego określenia regionu jako obiektywnie istniejącego, historycznie wykształconego kompleksu terytorialno-produkcyjnego, wynikają pewne ważne konsekwencje:

1. W rzeczywistości nie istnieją zasadniczo żadne wyraźne liniowe granice między regionami gospodarczymi, których układ stale się zmienia; stąd też każda konkretna koncepcja podziału kraju na regiony gospodarcze nie jest całkowicie wolna od elementów subiektywnych, oddając istniejący w rzeczywistości podział w przybliżeniu i w pewnym okresie czasu.
2. Stopień wykształcenia /a więc "realności" istnienia/ regionów gospodarczych mierzony rozmiarami ich zewnętrznych obrotów towarowych i siłą powiązań wewnętrznych, jak również sama wielkość regionów, są różne w zależności od stopnia sił wytwórczych, a w szczególności stopnia uprzemysłowienia i urbanizacji. Ma to szczególne znaczenie dla planowania nowych regionów w krajach takich jak Polska, które charakteryzuje bardzo nierównomierny rozwój gospodarczy poszczególnych dzielnic. O ile w regionach bardziej uprzemysłowionych związki regionalne są silnie rozwinięte, a specjalizacja jasno określona, to podziały regionalne w dzielnicach zacofanych gospodarczo zaznaczone są stosunkowo słabo przy dominującym znaczeniu czynnika funkcji usługowej miast /jako "ośrodków lokalnych"/, a zagadnienie właściwej

specjalizacji tych regionów jest ważnym problemem planowania. W związku z tym różny jest stopień względnej łatwości czy trudności zmiany istniejących podziałów regionalnych - - czy wręcz tworzenia nowych regionów - w warunkach gospodarki planowej.

To uświadomienie sobie stosunku twórczej koncepcji i świadomej, planowej działalności ludzkiej do obiektywnie istniejącej rzeczywistości nabiera szczególnej wagi w odniesieniu do przebudowy podziału regionalnego kraju w warunkach socjalistycznej gospodarki planowej. Problem delimitacji regionów wykracza tu poza wyznaczenie istniejących podziałów regionalnych na drodze badania naukowego; można tu mówić jedynie o naukowych podstawach regionalizacji /które formułuje socjalistyczna teoria regionalizacji gospodarczej, organicznie związana z socjalistyczną teorią rozmieszczenia sił wytwórczych/. Nie ma tutaj tym bardziej jakiegos jednolitego zespołu kryteriów, mogących dać jednoznaczną, bezbłędną odpowiedź na pytanie, które brzmi w tym przypadku: nie "jakie terytorium stanowi region gospodarczy", ale "jakie istnieją obiektywne przesłanki, przemawiające za tym, by dane terytorium traktować w planowaniu jako region? "

Kryteria uzasadniające taki podział nie muszą bowiem tkwić w istniejącym aktualnie układzie regionalnym /jakkolwiek muszą go uwzględniać i to w tym większej mierze, im silniej jest on wykształcony/. Okoliczność ta uzasadnia elastyczność kryteriów stosowanych przy delimitacji regionów planowania gospodarczego, co bynajmniej nie oznacza eklektyzmu cechującego bodaj większość prac burżuazyjnych z zakresu regionalizacji gospodarczej; nie wynika ona bowiem z niesprecyzowania definicji i niekonsekwencji metodologicznych, lecz z perspektywicznego ujmowania regionu oraz uwzględnienia zróżnicowania stopnia rozwoju gospodarczego poszczególnych obszarów kraju.

Tak więc istnienie lub nieistnienie w planowym regionie wyraźnie zaznaczonego ośrodka regionalnego oraz rozwiniętej więzi regionalnej nie jest bezwzględnie obowiązującym kryterium delimitacji; istnienie tych elementów będzie niewątpliwie kryterium przemawiającym za konkretną koncepcją regionu, natomiast ich brak nie przesądza wartości takiej koncepcji w sensie negatywnym, jeżeli istnieją inne konieczne przesłanki dla wyznaczenia regionu. Również konstruowanie i badanie wskaźników gospodarczych i demograficznych, określających jednorodność poszczególnych obszarów, nie oznacza bynajmniej konieczności stosowania tego kryterium - także i dlatego, że jednorodność taka /pod jakimkolwiek względem/ nie jest cechą konstytutywną regionu gospodarczego, lecz brana jest pod uwagę jako jedna z przesłanek, które planista musi uwzględnić przy regionalizacji.

Powyższe uwagi o konsekwencjach dialektycznego podejścia do zagadnienia kryteriów delimitacji regionów gospodarczych wymagają z kolei dalszego uzupełnienia w postaci bliższego rozpatrzenia funkcji podziałów regionalnych różnych szczebli w warunkach socjalistycznej gospodarki planowej, a w szczególności ich związku z podziałem administracyjnym.

Jak stwierdziliśmy, nawet w krajach kapitalistycznych starano się do obiektywnie istniejących podziałów regionalnych nawiązywać podział administracyjny, mający duże znaczenie dla życia społeczno-gospodarczego. W ustroju socjalistycznym, w którym organy jednolitej władzy państwowej obok funkcji administracyjnych pełnią funkcje gospodarcze na administrowanych terytoriach, stanowiących ramy terytorialnego przekroju narodowego planu gospodarczego, znaczenie to niepomernie wzrasta; stąd zrozumiała jest tendencja do dostosowania podziału administracyjnego do podziału na regiony gospodarcze.

Ten związek podziałów regionalnych z podziałem administracyjnym wprowadza do zagadnień regionalizacji dodatko-

we elementy, które muszą być brane pod uwagę przy planowaniu podziału kraju na regiony gospodarcze. Chodzi tu przede wszystkim o sprawę względnej wielkości regionów, które powinny być w przybliżeniu równe co do liczby mieszkańców, jak również absolutnej wielkości regionów, co związane jest z jednej strony z układem sieci osadniczej, z drugiej zaś - z całym szeregiem innych momentów zarówno gospodarczych, jak i pozagospodarczych /stan sieci komunikacyjnej i łączności, poziom kadr, stopień świadomości politycznej i wyrobienia społecznego ludności, oraz jej skład społeczny, a ewentualnie również narodowościowy itd./.

Z drugiej strony utożsamienie podziału kraju na regiony gospodarcze z podziałem administracyjnym /których wzajemny stosunek ujmuje się niekiedy w kategoriach treści i formy^{x/}/ obiektywizuje i konkretyzuje do pewnego stopnia pojęcie granicy regionu z uwagi na wtórne oddziaływanie podziału administracyjnego na kształtowanie się więzi regionalnych.

Trzeba zauważyć jednak, że czyste gospodarza /wynikająca z pojmowania regionu jako kompleksu terytorialno-produkcyjnego/ treść podziałów administracyjnych różnych szczebli, jest różna, sprowadzając się na niższych szczeblach podziału /gromada, a w dużej mierze i powiat/ przede wszystkim do zagadnienia obsługi zaplecza przez ośrodki regionalne i organizacji wymiany miasto - wieś; znajduje to zresztą odbicie w zróżnicowaniu kompetencji władz terenowych w zakresie planowania gospodarczego.

Powstaje jednak pytanie, czy regionom gospodarczym każdego rzędu musi odpowiadać forma podziału administracyjnego, - innymi słowy, czy każdy region planowania gospo-

x/ G.Naumow, "Ob administratiwnom dielenii tierritorii i ekonomiceskich rajonach", Izwiestija Akad.Nauk SSSR -sierija geograficeskaja 1955, s.4 .

darczego pokrywać się musi z regionem administracyjnym.

O ile jasnym jest, że granice podziałów administracyjnych nie powinny przecinać się z granicami regionów ^{x/}, to niewątpliwie w granicach jednostek administracyjnych odpowiadających regionom może wystąpić potrzeba operowania w planowaniu zespołami jednostek administracyjnych niższego rzędu, nie mających chociażby ze względu na swą wielkość odpowiednika w istniejącej strukturze podziałów administracyjnych /np. zespołów 3 powiatów/; potrzeba taka uzasadniona: a/ wspólnością problematyki gospodarczej takich obszarów, jak i b/ problemem ich współpracy gospodarczej, wystąpić może nawet mimo braku nie tylko istnienia, ale i istotnej potrzeby rozwijania wsi gospodarczej o charakterze dośrodkowym. W takich warunkach oczywiście niecelowym byłoby tworzenie z takich zespołów regionalnych odrębnych jednostek administracyjnych /i to nowej kategorii/.

Sytuacja taka ma miejsce przede wszystkim w przypadku wyznaczania - w oparciu o zasady socjalistycznej teorii regionalizacji - regionów dużej skali przestrzennej dla celów planowania perspektywicznego. Regiony tego typu, stanowiące górne ogniwa w hierarchii regionów nie wymagają odpowiednika w postaci jednostek administracyjnych, gdyż ich funkcje nie stoją w bliższym związku z funkcjami gospodarczymi terenowych organów jednolitej władzy państwowej; punktem ciężkości zagadnienia jest tu bowiem leżący w kompetencji centralnych organów planowania gospodarczego problem planowania i koordynacji przestrzennej podstawowych inwestycji.

x/ Abstrahując od kwestii scharmonizowania tych podziałów w czasie; chodzi tu o trudny do czysto teoretycznego rozstrzygnięcia problem, na jakim etapie kształtowania się regionu gospodarczego dostosować doń region administracyjny /patrz: K.Dziewoński, op.cit./.

Przy delimitacji takich regionów najwyższego /pierwszego/ rzędu, dla których niecelowe jest tworzenie odpowiedników w postaci odrębnych, dużych jednostek administracyjnych /w warunkach polskich: jednostek większych od województw/ zagadnienie ośrodka regionalnego i więzi gospodarczej /w szczególności o charakterze dośrodkowym/ ma więc stosunkowo mniejsze znaczenie. Dlatego też jest rzeczą uzasadnioną, by przy delimitacji takich regionów - wysunąć jako kryteria regionalizacji na pierwszy plan pozostałe elementy regionotwórcze, przy czym nie tylko aktualnie, lecz nawet w możliwej do przewidzenia perspektywie, rolę ośrodków regionalnych mogą spełniać, powiedzmy, dwa miasta przekraczające swym znaczeniem rolę stolic regionów drugiego rzędu. Wnioski te potwierdza również praktyka Związku Radzieckiego, gdzie przy omawianiu dużych "regionów podstawowych" zwraca się stosunkowo małą uwagę na zagadnienie ośrodka regionalnego i gdzie regiony Gospianu łączone są w kilkanaście "grup regionów" ^{x/}, konstruowanych - jak wynika z analizy ich ukształtowania - z częściowym pominięciem tego elementu.

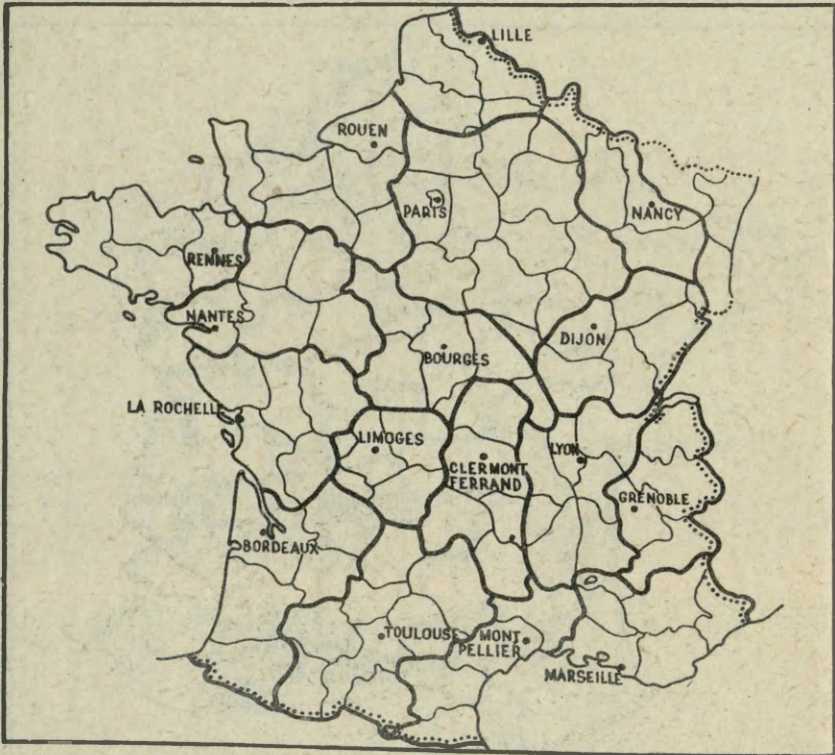
x/ por. mapka nr 18 .

Mapki

1. Pódział Francji na regiony wg Vidal de la Blache'a /1910/.

2. Podział Francji na regiony wg Charles-Bruna /1911/.

Oba podziały stanowią projekty związane z postulatami "ruchu regionalistycznego", a skonstruowane w oparciu o mieszany zespół kryteriów, przy wyraźnym uwzględnieniu momentu ośrodka regionalnego.

3. Podział Polski na okręgi gospodarcze wg Piekalkiewicza i Rutkowskiego /1927/.

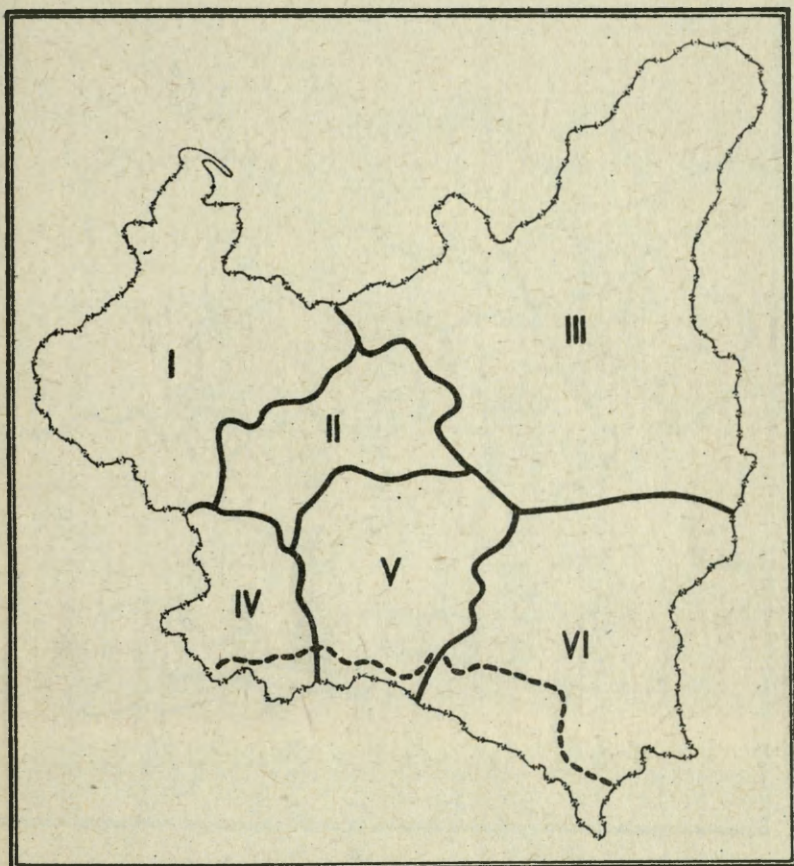
4. Podział Polski na okręgi gospodarcze wg Wakara /1928/.

Autor podaje wykaz miejscowości, które wydają mu się ośrodkami okręgów gospodarczych /A/, stwierdzając, że wyznaczenie takich ośrodków powinno być punktem wyjścia prac nad regionalizacją gospodarczą kraju.

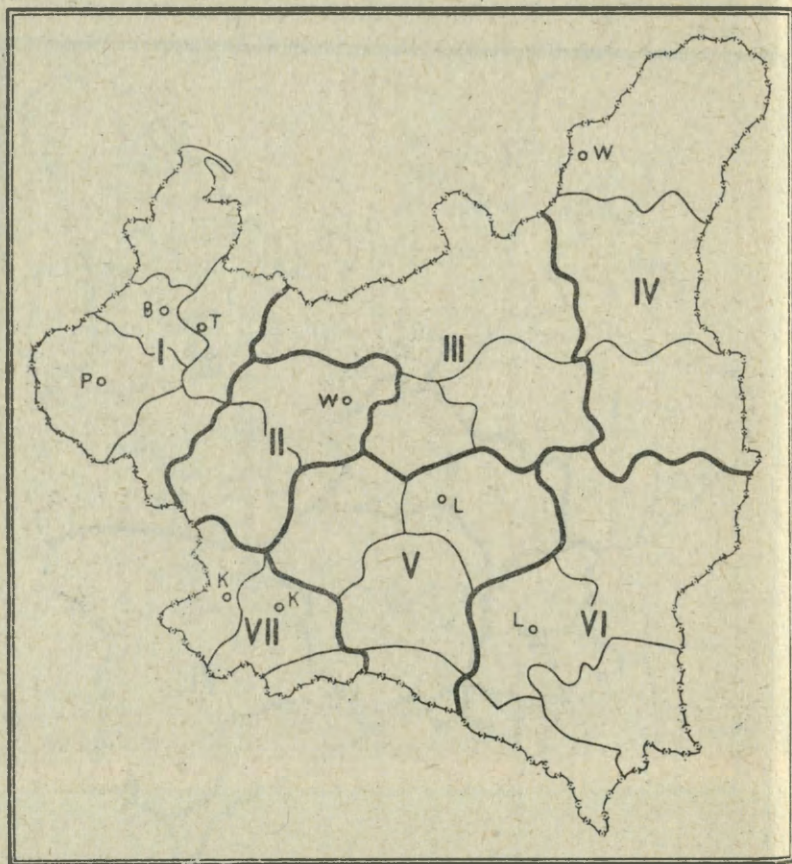
Traktując wykaz ten jako szkic nie oparty na szczegółowych badaniach, przyjmuje za podstawę orientacyjnego podziału kraju na regiony /"okręgi"/ gospodarcze terytorialne ograniczenie kompetencji sądów okręgowych jako odpowiadające w przybliżeniu jego koncepcji regionów; jako ośrodki regionów gospodarczych zaznaczone zostały więc na mapie również te miejscowości stanowiące siedziby sądów okręgowych, których autor nie wytypował jako niewątpliwie ośrodki regionalne /B/.

5. Podział Polski na wielkie okręgi demograficzno-gospodarcze wg S. Malessy i S. Fogels^ona /1939/.

oparty na kryteriach jednorodności struktury demograficznej i struktury rolnej, rozmieszczenia surowców i przemysłu oraz układu sieci komunikacyjnej, obrotu towarowego, natężenia i kierunku przewozów towarowych; podział ten miał odzwierciedlać istniejący współcześnie podział regionalny, stanowiący w głównej mierze dziedzictwo rozporów.

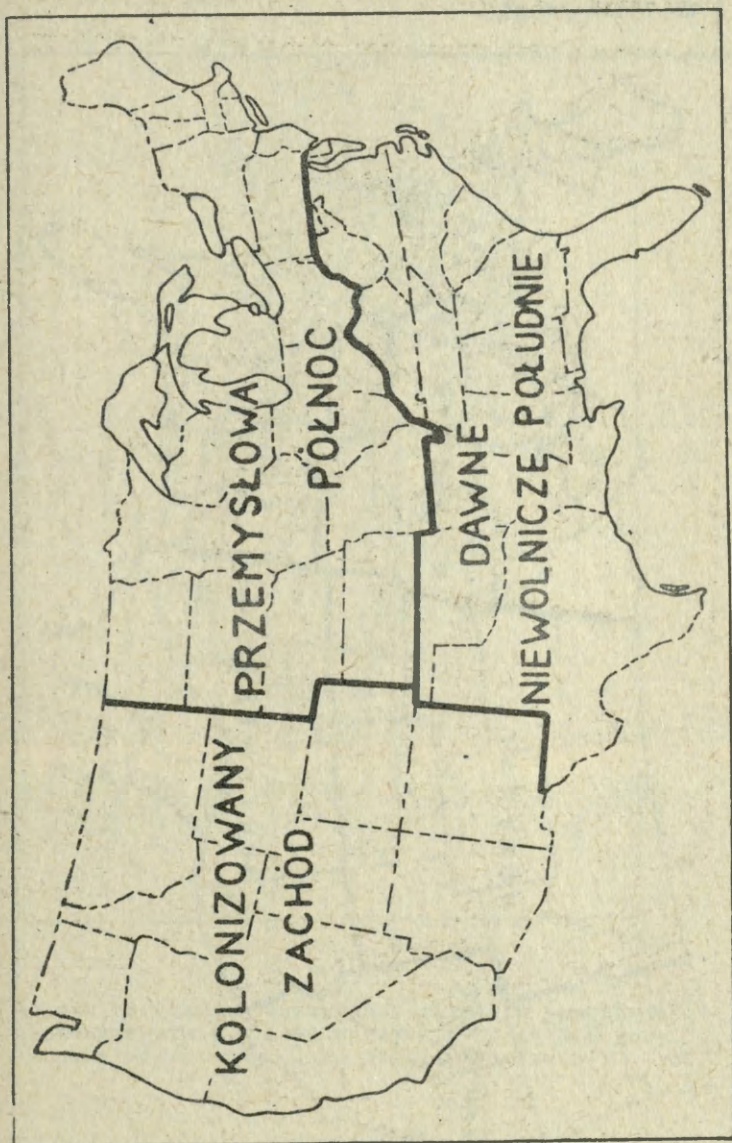
6. Projekt podziału Polski na "obszary regionalne" wg
S.Malesy /1939/.

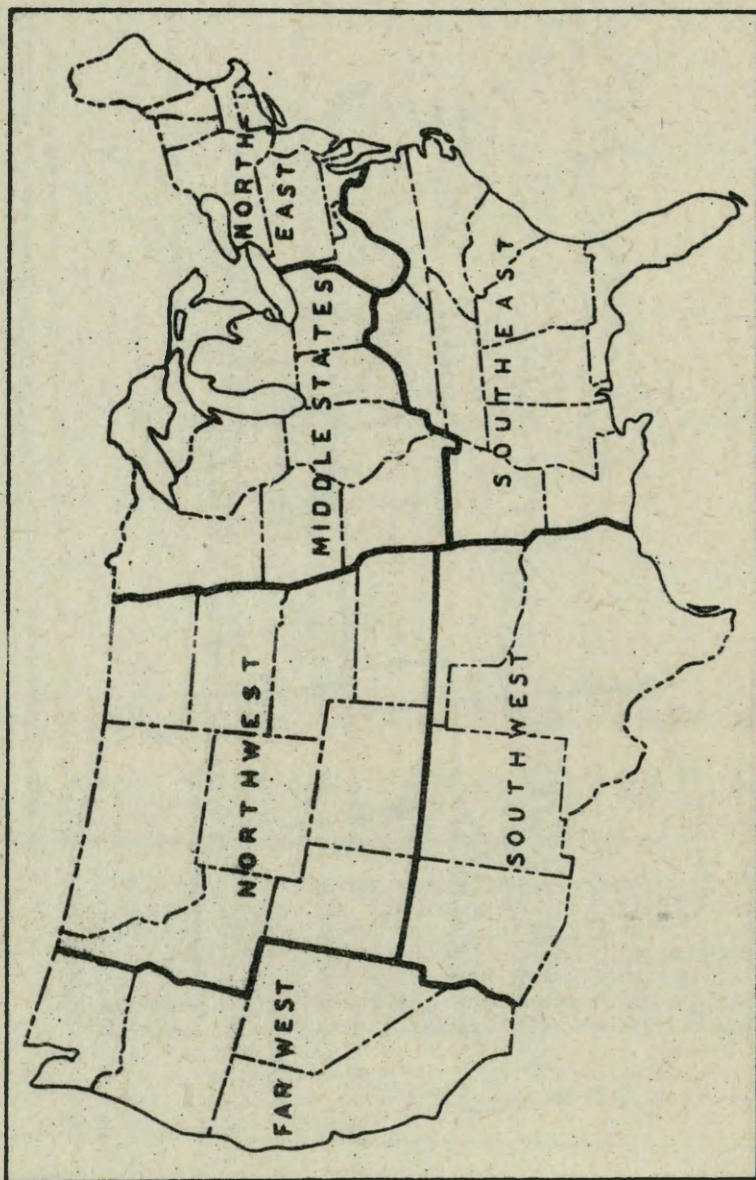
Projekt ten bazował na opracowaniu omówionym wyżej; podstawowe jednostki /regiony/wydzielono w oparciu o bardziej szczegółowe opracowanie elementów pierwszego podziału, uwzględniając również "szczegółowe studia nad zasięgami wpływów miast"; regiony te zgrupowano następnie w większe okręgi gospodarcze, "uwzględniając motywy planowej przebudowy gospodarczej i socjalnej".

Oba opracowania /5 i 6/ powstały w związku z pracami ówczesnego Biura Planowania Krajowego przy Gabinetie Ministra Skarbu.

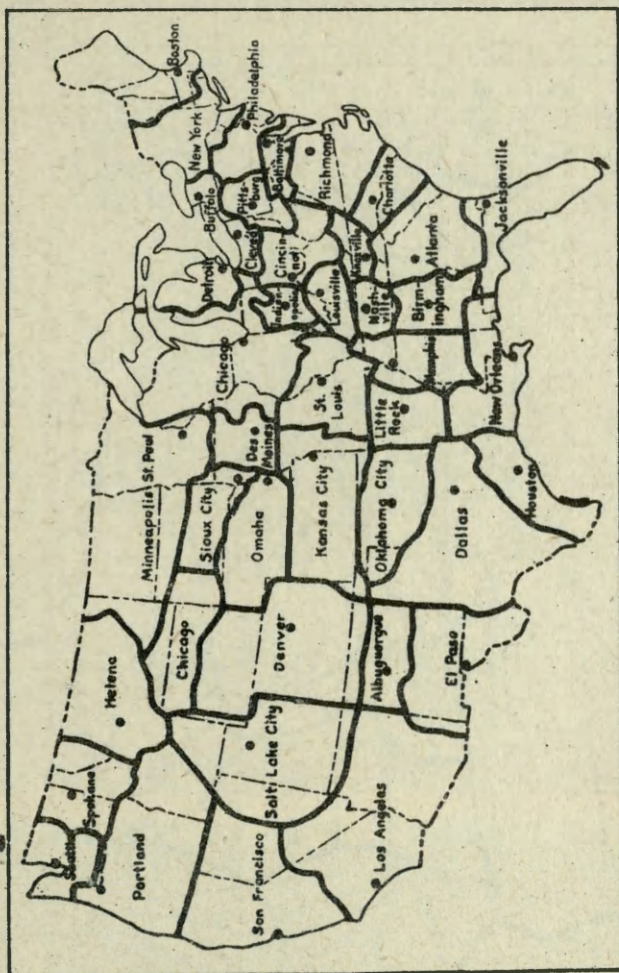
7. Podział U.S.A. na regiony gospodarcze wg Lenina /1917/.

8. Podział U.S.A. na regiony społeczno-gospodarcze
/regions of socio-economic homogeneity/ wg Oduma
i Wooftera /1935/.

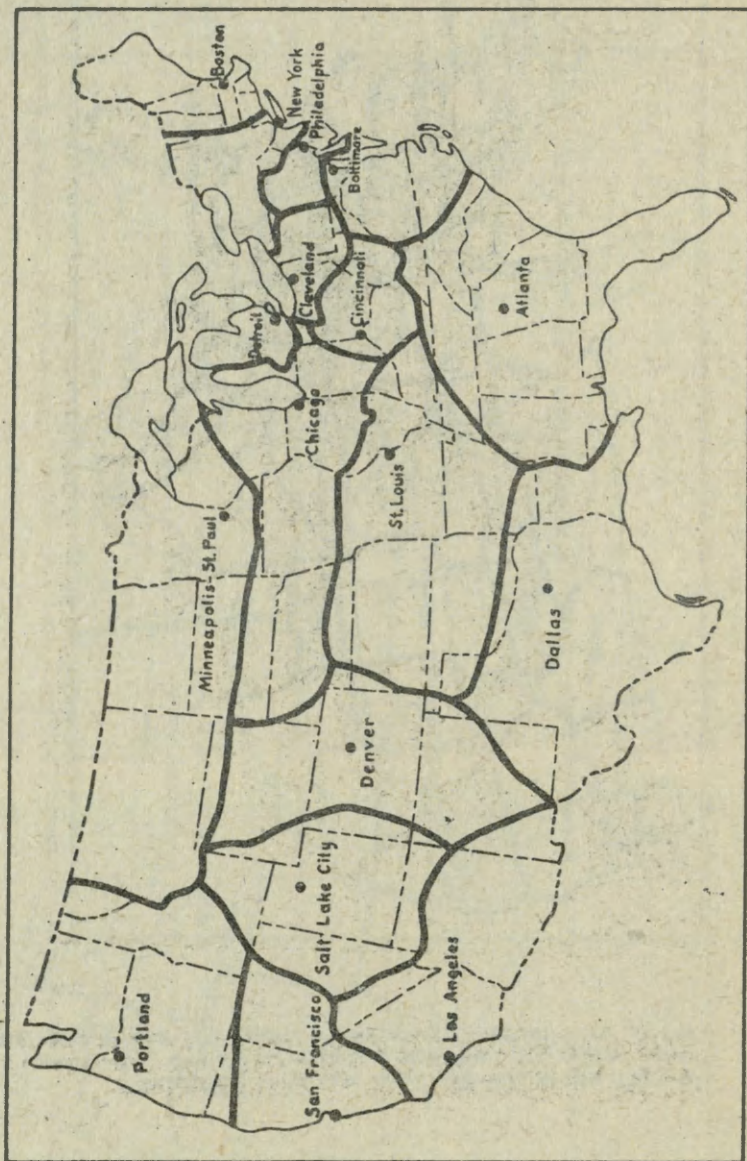

9. Podział U.S.A. na regiony metropolitanne wg
Mc Kenzie'ego /1925/

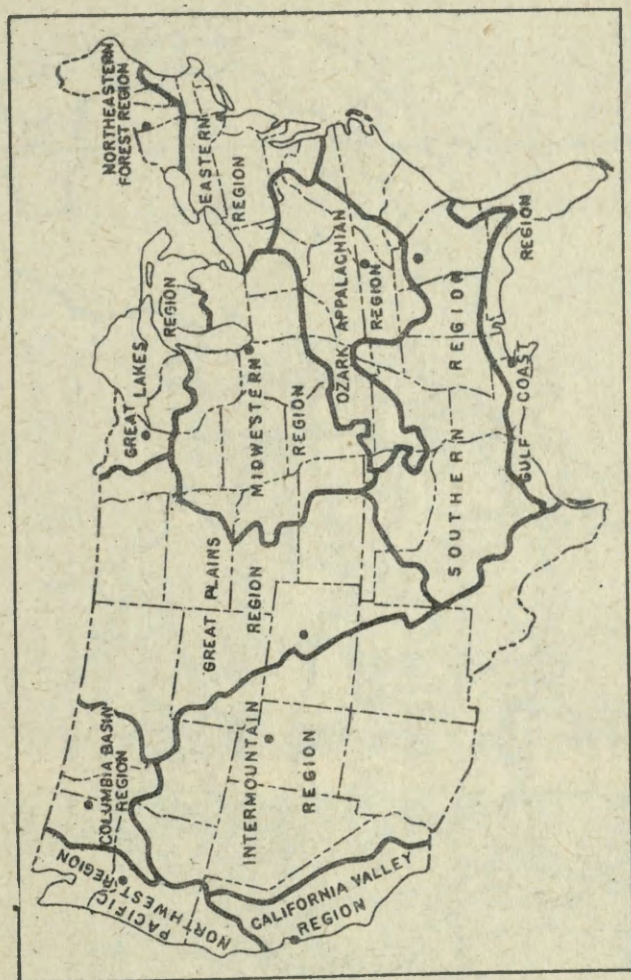

oparty na zasięgu cyrkulacji gazet /w granicach re-
gionu wszystkie miasta otrzymują ponad 50% gazet z
ośrodka oznaczonego jako stolica regionu/.

10. Podział U.S.A. na regiony metropolitalne opracowany przez National Resources Planning Board /1935/.

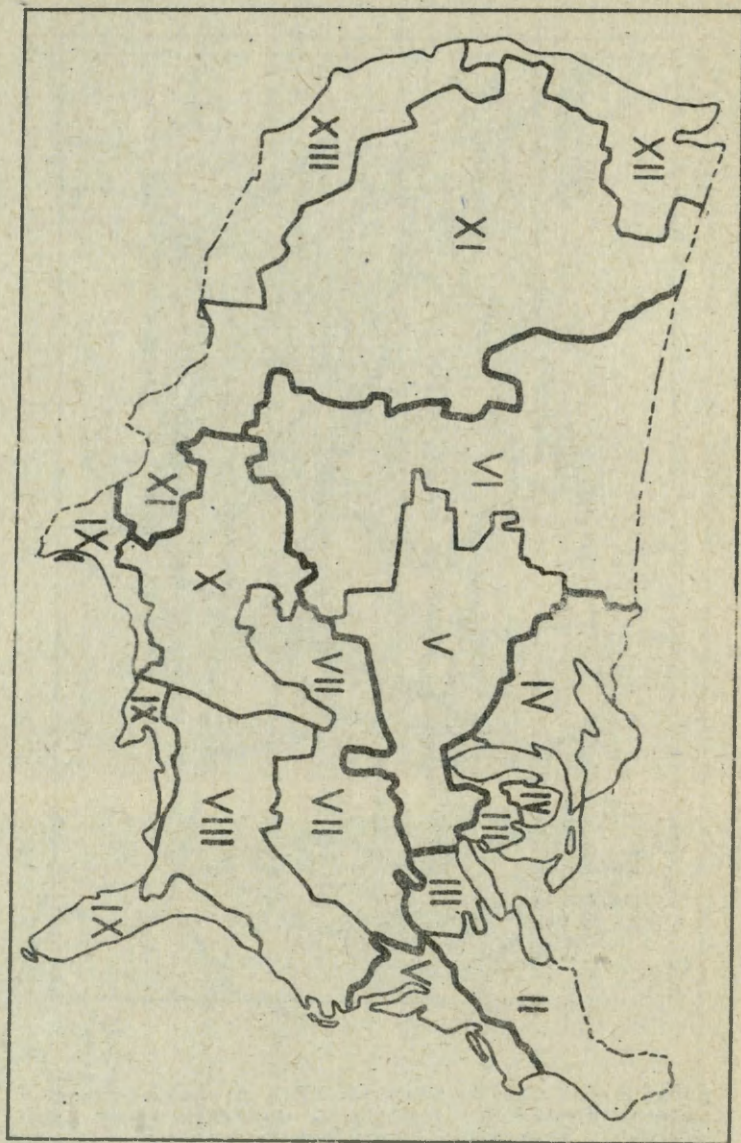

11. Podział U.S.A. na "regiony planowania" wg projektu
National Resources Planning Board /1935/;

podział ten oparty na szerokim i niejednorodnym
zespole kryteriów uwzględniał wysuwane przez admi-
nistrację Roosevelta postulaty "planowania" szere-
gu odcinków gospodarki narodowej.

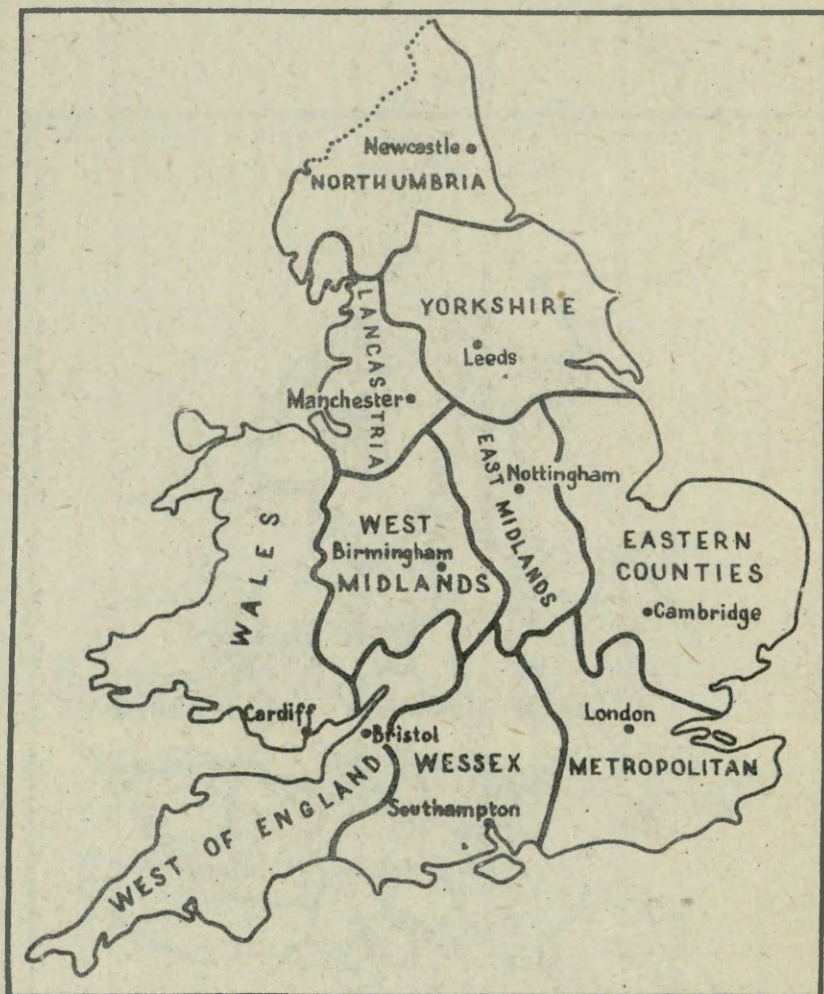
12. Podział U.S.A. na regiony gospodarcze i prowincje gospodarcze wg Bogue'go /1953/.

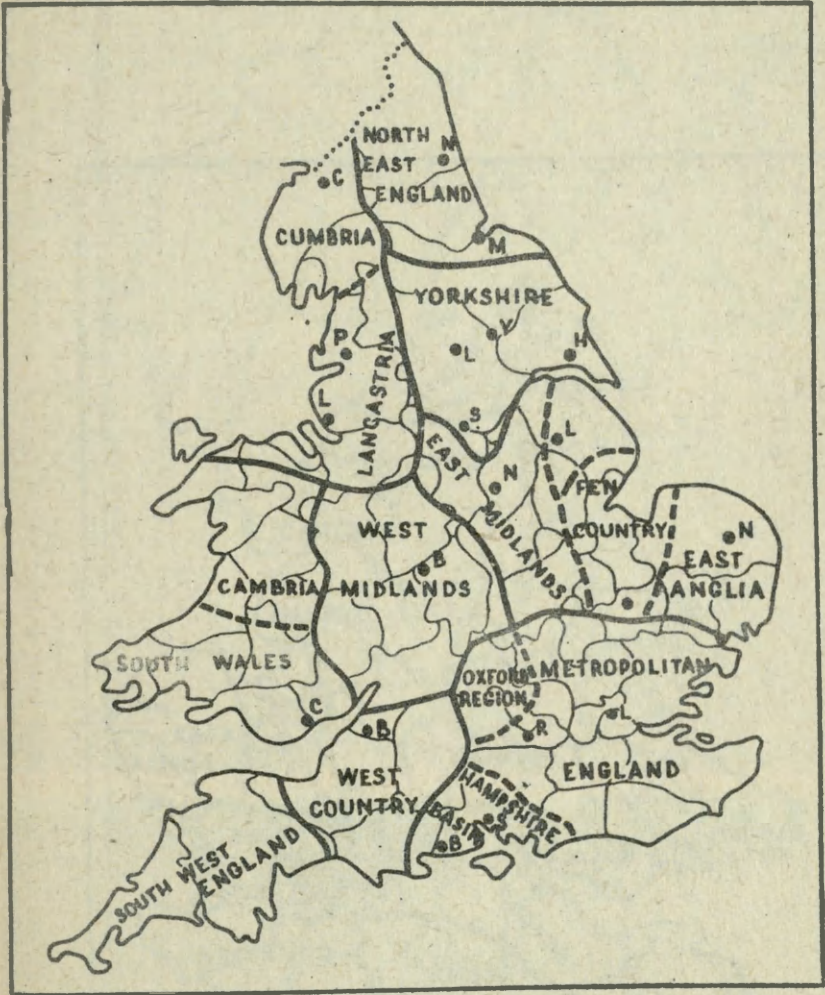
13. Podział regionalny Anglii wg Fawcetta /1917/.

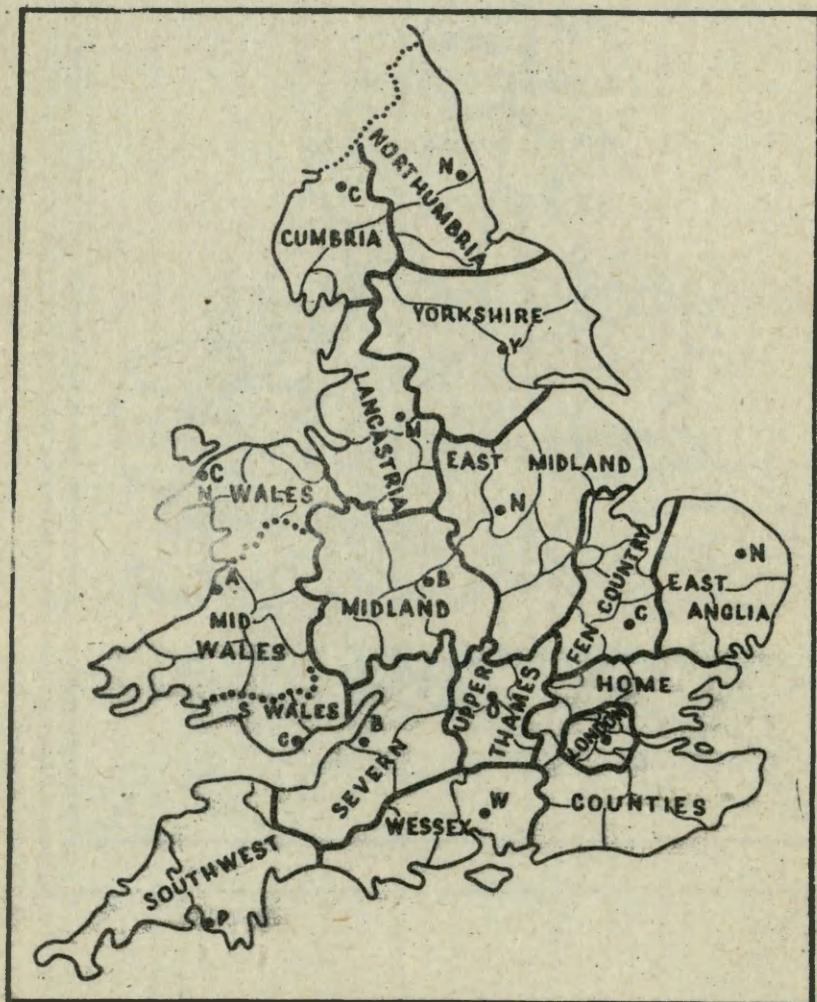
14. Podział regionalny Anglii wg Cole'a /1921/.

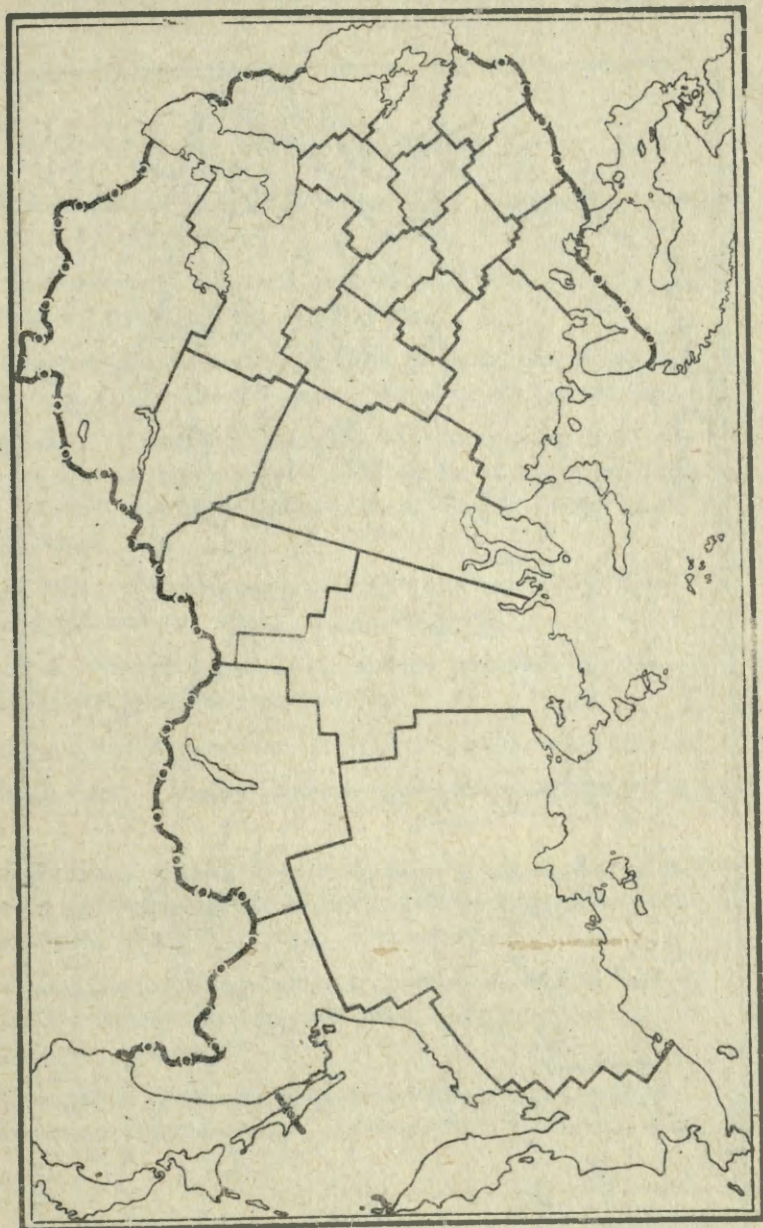
15. Podział regionalny Anglii wg Taylor. /1941/.

16. Podział regionalny Anglii wg Gilberta /1941/.

17. Regiony gospodarcze Góspianu /1921/.

LITERATURA

A. Opracowania polskie

1. S.W.Berezowski, "Zaplecze i region", Gospodarka Morska, 1949, z.4, s.378-384.
2. S.W.Berezowski, "Regiony gospodarcze ZSRR", Zycie Gospodarcze, 1951, nr 18, s.1017-1020.
3. S.W.Berezowski, "Regionalizacja gospodarcza w Polsce Ludowej", Zycie Gospodarcze, 1951, nr 23, s.1268-1271.
4. K.Bromek, "Układ przestrzenny ośrodków usługowych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województwa krakowskiego", Przegląd Geograficzny, t.XXI /1948/, s.287-292.
5. T.Brzeski, "Program gospodarczy regionalizmu", Przegląd Współczesny, 1924, Nr 30, s.22-29.
6. F.Bujak, "Uwagi o projekcie nowego podziału państwa na województwa", Warszawa 1931.
7. F.Bujak, "Stan gospodarczy Polski", Warszawa 1925.
8. J.Czyżewski, "Regiony drzewno-gospodarcze Polski", Pamiętnik II Zjazdu Stow.Geogr. i Etnogr., t.II, s.76.
9. J.Czyżewski, "Kilka uwag w związku z zagadnieniem regionów antropogeograficznych Polski", Czasopismo Geograficzne, t.XVIII /1947/, s.169-201".
10. K.Dziewoński, "Przeobrażenia osadnictwa miejskiego w Polsce", Czasopismo Geograficzne, t.XVIII /1947/, s.202-232.
11. K.Dziewoński, "Zasady przestrzennego kształtowania inwestycji podstawowych", /s.119-122/, Warszawa 1948.

12. K.Dziewoński, "Zagadnienie zespołu produkcyjnego w teorii lokalizacji i praktyce planowania", *Ekonomista*, 1949, z.3, s.109-123.
13. K.Dziewoński, "Zagadnienia lokalizacji produkcji", Warszawa 1951,
14. K.Dziewoński, "Studia geograficzne do planu regionalnego", *Przegląd Geograficzny*, t.XXV /1953/, s.3-12.
15. K.Dziewoński, "Planowanie przestrzenne a podnoszenie regionów zapóźnionych", *Gospodarka Planowa*, R.IX /1954/, z.1, s.4-12.
16. J.Ernst, "Regiony geograficzno-rolnicze Polski", *Czasopismo Geograficzne*, t.X /1932/, s.143-168.
17. J.Ernst, "Regionalizm fizjograficzny i gospodarczy na przykładzie Podola", *Czasopismo Geograficzne*, t.XV /1935/, s.170-184.
18. Z.Figlewiczówna, "Regiony gorzelniane Polski", *Wiadomości Geograficzne*, t.XI /1933/, s.50-51.
19. H.Grossman, "Statystyka ruchu towarowego na kolejach żelaznych", *Miesięcznik Statystyczny*, t.III /1921/, s.1-28.
20. S.Hupka, "W sprawie różnicowania krain rolniczo-gospodarczych zachodniej Galicji", Kraków 1918.
21. K.Ivanicka, "Próby podziału Polski na regiony antropogeograficzne i gospodarcze" /praca magisterska na U.W., 1954/.
22. M.Janiszewski, "Regiony węglowo-gospodarcze Polski", *Pamiętnik II Zjazdu Stow. Geogr. i Etnogr. w Polsce*, t.II, s.95.
23. B.Kmickiewicz, "Regionalizm Polski w świetle zużycia nawozów sztucznych", *Czasopismo Geograficzne*, t.VIII /1930/, s.140-148.

24. J.Kokot, "Przebudowa gospodarcza Śląska" /rozd."Granice geograficzno-gospodarcze regionu śląskiego w Polsce współczesnej - subregiony/ w pracy zbiorowej "Górny Śląsk" /red.A.Wrzosek/, Kraków 1955.
25. J.Kostrowicki, "Zagadnienia regionalizacji kraju", Planowanie przestrzenne. Plan krajowy I, s.77-80, Warszawa 1947.
26. J.Kostrowicki, "O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast", Przegląd Geograficzny, t.XXIV /1952/, s.7-64.
27. W.Kubijowicz, "Izochrony południowej Polski", Kraków 1923.
28. "Ku przebudowie gospodarczej - wytyczne inwestycji państwowych", /patrz tablice "Elementy układu gospodarczego Polski"/, Warszawa 1937.
29. K.W.Kumaniecki /red./, "Kraków stolicą kresów południowo-zachodnich", Kraków 1930.
30. S.Leszczycycki, "Region Podhala. Podstawy geograficzno-gospodarczego planu regionalnego", Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, zes.20, Kraków 1938.
31. S.M/alessa/, "O podziałe przestrzeni Polski w roku 1939 na okręgi demograficzno-gospodarcze i regiony", Biuletyn Towarzystwa Urbanistów Polskich w Zjednoczonym Królestwie, Lonson 1944, n.1, s.45-48.
32. E.Massalski, "O zasadach wydzielenia regionów", Ziemia, 1930, s.2-4.
33. W.Ornicki, "Próba podziału województwa krakowskiego na krainy gospodarcze przy uwzględnieniu geograficznego rozłożenia lasu", II naukowe Sprawozdanie Koła Geografów U.Ż., Kraków 1926.
34. W.Ornicki, "O strefy gospodarcze województwa krakowskiego", Ziemia 1930.

35. W.Ormicki, "Podział i uprzemysłowienie polskich kresów wschodnich", Wiadomości Geograficzne t.VIII /1930/, s.88-92.
36. W.Ormicki, "Regionalizm gospodarczy w Polsce", w pracy zbiorowej pod red.A.Patkowskiego "Ruch regionalistyczny w Europie."
37. S.Pawłowski, "Regionalizm geograficzny i jego rozwój w Polsce", w pracy zbiorowej pod red.A.Patkowskiego "Ruch regionalistyczny w Europie", Warszawa 1934, t.II, s.3-20.
38. "Ruch regionalistyczny w Europie", praca zbiorowa pod red.A.Patkowskiego, Warszawa 1934.
39. B.Rudziński, "Kilka charakterystycznych cech planowania regionalnego w Polsce", Biuletyn Towarzystwa Urbanistów Polskich w Zjednoczonym Królestwie, London 1944, n.1, s.16-21.
40. K.Secomski, "Z zagadnień teorii rozmieszczenia sił wytwórczych w gospodarce socjalistycznej", Ekonomista, 1926, z.2, s.3-22.
41. S.Śliwa, "Okręgi zbożowe i hodowlane Polski, 1928-29", Poznań 1931.
42. S.Śliwa, "Okręgi zbożowe Polski", Statystyka Polska, Seria B, s.2, Warszawa 1932.
43. W.Wakar, "Podział Polski na okręgi gospodarcze", Ekonomista, 1928, s.78-107.
44. J.Wąsowicz, "Mapy izochron wojewódzkich", Czasopismo Geograficzne, t.XII /1934/, s.165-168.
45. A.Zierhoffer, "Regionalizm Polski w świetle produkcji i zużycia zbóż chlebowych", Pamiętnik III Zjazdu Stow. Geogr. i Etnogr. w Polsce, Warszawa 1927, t.II, s.54-55.
46. M.J.Ziomek, "Podział państwa dla celów administracji ogólnej", Kraków 1931.

B. Opracowanie rosyjskie i radzieckie

1. J.G.Aleksandrow, "Ekonomiczeskije rajonirowanije Rossii Moskwa 1921.
2. J.G.Aleksandrow, "Osnowy chozjajstwiennogo rajonirowanija SSSR", Moskwa 1924.
3. K.I.Arseniew, "Naczertanije statistiki Rossijskogo gosudarstwa", S-Petersburg 1818.
4. K.I.Arseniew, "Statisticzeskije oczerki Rossii", S-Petersburg 1848.
5. N.N.Baranski, "Ekonomiczeskaja gieografija Sowiet'skogo Sojuza. Obzor po oblastiam Gospłana", Moskwa 1928.
6. N.N.Baranski, "Oczerki po ukolnij metodikie ekonomической gieografii" /s.101-133/, Moskwa 1954.
7. S.Bernsztajn-Kogan, "K woprosy o postanowkie rabot po rajonirowaniju i racjonalizacji gieograficzeskogo razmienczenia promyszlennosti", Moskwa 1925.
8. A.N.Czelincew, "Sielsko-chozjajstwiennyje rajony Jewropiejskoj Rossii", Moskwa 1919.
9. J.G.Fejgin, "Razmieszczenie proizvodstwa pri kapitalizmie i socjalizmie", /rozd.5/, Moskwa 1954.
10. A.Fortunatow, "K woprosu o sielsko-chozjajstwiennyh rajonach Rossii", Trudy Wolno-ekonom.Obszczestwa, S-Petersburg 1896, z.5.
11. "K istorii płana elektryfikacji Sowiet'sok s'trany", red. A.I.Gładkow, Moskwa 1952.
12. W.K.Jacanski, "Woprosy ekonomiczeskogo rajonirowanija w trudach W.I.Lenina", Woprosy Gieografii, 1953, t.31.
13. K.D.Jegorow, "Administratiwnoje dielenije RSFSR w prámienienji k ekonomiczeskemu rajonirowaniju", Moskwa.
14. R.M.Kabo, "Priroda i czelowiek w ich wzaimnych otnoszenijach kak przedmet socjalno-kulturalnoj gieografii", Woprosy Gieografii, 1947, t.5.

15. R.M.Kabo, "Objektywnyje swiazi miéжду razwitiem narodnogo chozjajstwa, razmieszczeniem otraslej priozwodstwa i processom formirowanija rajona", Izwiestija W.G.O., t.88 /1956/, s.65-72.
16. B.N.Knipowicz, K metodologii rajonirowanija", Moskwa 1921.
17. N.N.Kołosowski, "Priozwodstwiennno-territorialnyje sozczetaniye /kompleks/ w sowietskoj ekonomiczeskoj geografii", Woprosy Geografii, 1947, t.6, s.133-168 /tłum.polskie: Przegląd Zagr.Lit.Geogr., 1955, z.3/.
18. N.N.Kołosowski, "Rajon w sowietskoj ekonomiczeskoj geografii", 1951, t.27, s.46-61.
19. N.N.Kołosowski, "Rozszerzony program wykładów "Rejonizacja ekonomiczna", Przegląd Radzieckiej Lit.Geogr., 1954, z.7.
20. W.Kostiennikow, "Ob ekonomiczeskom rajonirowanii w kompleksnom razwitiu chozjajstwa ekonomiczeskich rajonow SSSR", Kommunist, 1955, z.14, s.30-44.
21. G.M.Krzyżanowski, "Chozjajstwiennnye problemy RSFSR i rajony Gosudarstwiennoj Obszczepłanowoj Komissji", Moskwa 1921.
22. W.I.Lenin, "Rozwój kapitalizmu w Rosji", Dzieła t.3.
23. W.I.Lenin, "Nowe dane o prawach rozwoju kapitalizmu w rolnictwie", Dzieła t.22, s.14-122.
24. G.Naumow, "Ob administratiwnom dielenii territori i ekonomiczeskich rajonach", Izwiestija Akademii Nauk SSSR - sierija geograficzeskoja, 1955, s.57-59.
25. G.S.Niewielsztejn, "Ekonomiczeskoje rajonirowanije i ekonomiko-geograficzeskoje izuczenije Sowietso-go Sojuza", Uczennyje Zapiski Leningradskogo Gosudarstwiennogo Pedagogiczeskiego Instituwa, t.47, 1947.

26. N.M.Oznobin, S.L.Rozenfeld, "Woprosy rajonizowanija wnutri osnownogo ekonomiczeskogo rajona", Izwiestija Akademii Nauk SSSR - sierija geograficzeskaja, 1955, s.46-56.
27. "Rajonizowanija SSSR - sbornik materialow po rajonizowaniju s 1917 po 1925 god", red.K.D.Jegorow, Moskwa 1926.
28. D.J.Richter, "Opyt razdielenija Jewropejskoj Rossii na rajony po jestestwiennym i ekonomiczskim priznakom", S-Petersburg 1897.
29. J.Saburow, "Chozjajstwiennaja karta Jewropejskoj Rossii", Moskwa 1954.
30. J.G.Sauszkin, "O spornych woprosach ekonomiczskoj geografii SSSR", Woprosy Geografii, 1947, t.VI, s.169-181.
31. J.G.Sauszkin, "Po powodu statii M.M.Zirmunskogo" K woprosu o przedmiete ekonomiczskoj geografii kak nauki", Izwiestija Akademii Nauk SSSR - sierija geograficzeskaja, 1952, z.2, s.67-73.
32. J.Sauszkin, "Osnownyje woprosy ekonomiczskoj geografii SSSR", Izwiestija W.G.O., t.85 /tłum.: Przegląd Radz.Lit.Geogr., 1954, z.2/.
33. P.P.Siemenow, "Nasielennost Jewropejskoj Rossii w zavisimosti od priczyn obuskwliwajuszczych raspriedielenije nasielnija imperii", Stat.Wremiennik Ross.Imp., 1871, z.1.
34. W.P.Siemenow-Tian-Szanski, "Torgowla i promyslenost Jewropejskoj Rossii po rajonom", S-Petersburg 1911.
35. W.Siemenow-Tian-Szanski, "Rejon i strana", Moskwa, Leningrad 1928.

36. A.J.Skworcow, "Chozjajstwiennyje rajony Jewropiejskoj Rossii", S-Petersburg 1914.
37. M.F.Władimirski, "Osnownyje położeniya ustanowlenija granic administratiwno-chozjajstwiennyx rajonów", Dokład 2 sessji WCIK, Moskwa 1920.
38. M.B.Wolf, "Postrojenije rajonow dla rajonnoj czasti kursa ekonomiczeskoj gieografii SSSR", Uczyntyje Zapiski Leningradsskogo Gos.Ped.Instituta, t.47,1947.
39. M.C.Wołobujew-Artiemow, "Jeszcze o mietodologiczeskich osnowach ekonomiczeskoj gieografii i o borbie z pierieżytkami giettnerianstwa", Izwiestija W.G.O., t.85 /1933/, s.169-184, /tłum.: Przegląd Radz.Lit. Geogr., 1954, z.2/.
40. M.M.Żirmunski, "K woprosu o przedmietie ekonomiczeskoj gieografii kak nauki", Izwiestija Akademii Nauk SSSR - sierija gieograficzeskaja, 1951, z.3, /tłum.: Przegląd Radz.Lit.Geogr., 1954, z.1/.

C. Inne opracowania obce.

1. D.J.Bogue, "The Structure of the Metropolitan Community. A Study of Dominance and Subdominance", Michigan - 1949.
2. D.J.Bogue, "Economic Areas as Tool for Research and Planning", American Sociological Review, vol.LVI /1950/, s.
3. D.J.Bogue, "State Economic Areas", U.S. Bureau of the Census, Washington 1951.
4. D.J.Bogue i G.L.Reale, "Economic Subregions of the United States", U.S. Bureau of Agricultural Economics and U.S. Bureau of the Census, Series Census - BAE No.19, Washington 1953.
5. D.J.Bogue, "An Outline of the Complete System of Economic Areas", American Journal of Sociology, Vol.LX /1954/, s.136-139.
6. J.Brunhes, "Géographie humaine de la France", rozdz. XI-XIII, XVIII /G.Hanotaux, "Histoire de la Nation Française", Paris, 1926, t.I-II/.
7. J.Charles-Brun, "Le Régionalisme", Bibliothèque Régionaliste, Paris, 1911.
8. W.Christaller, "Die Zentralen Orte Süddeutschlands", Jena 1933.
9. G.D.H.Cole, "The Future of Local Government", London 1921.
10. R.E.Dickinson, "The Regional Functions and Zones of Influence of Leeds and Bradford", Geography, Vol XV /1930/, s.548-557.
11. R.E.Dickinson, "The Markets and Market Areas of East Anglia", Economic Geography, Vol.X /1934/, s.172-182.

12. R.E.Dockinson, "The Metropolitan Regions of the United States", *Geographical Review*, Vol.XXIV /1934/, s.278-291.
13. R.E.Dickinson, "The Economic Regions of Germany", *Geographical Review*, Vol.XXVIII /1938/, s.609-626.
14. R.E.Dickinson, "The Regions of Germany", London 1945.
15. R.E.Dickinson, "City, Region and Regionalism - A Geographical Contribution to Human Ecology", London 1947.
16. A.Dier, "Natural Areas of Trade in the United States", Office of NRA, Washington 1936.
17. "Discussion on the Geographical Aspects of Regional Planning", *Geographical Journal*, Vol.XCIX /1942/, s.61-80.
18. C.R.Dryer, "Natural Economic Regions", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.V /1915/, s.121-125.
19. C.B.Fawcett, "The Provinces of England. A Study of Some Geographical Aspects of Devolution", London 1919.
20. H.J.Fleure, "Human Regions", *Scottish Geographical Magazine*, Vol.XXXV /1919/, s.519-534.
21. N.S.B.Gras, "Development of Metropolitan Economy in Europe and America", *American Historical Review*, Vol.XXVII /1922/, s.695-708.
22. R.B.Hall, "The Geographic Region: A Résumé", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.XXV /1935/, s.122-136.
23. R.Hartshorne, "The Nature of Geography", /rozdz.X - Methods of Organizing the World into Regions/, Lancaster 1949 /III wyd./.
24. H.Hauser, "Le probleme du regionalisme", Paris 1924.

25. A.H.Hawley, "Human Ecology, A Theory of Community Structure", New York 1950.
26. J.Hennessy, "Régions de France", Paris 1916.
27. H.Hinze, "Regionalism", Encyklopaedia of the Social Sciences, Vol.XIII, s.208-218.
28. F.Hoffmann, "Die State Economic Areas der U.S.A. - ein Versuch zur Gliederung von Verwaltungsbezirken nach Funktionalen Gesichtspunkten", Berichte zur Deutschen Landeskunde, Vol.XIV /1954/,
29. W.Isard, "Current Developments in Regional Analysis", Weltwirtschaftliches Archiv, Vol.LXIX /1952/, s.81-91.
30. R.D.Mc Kenzie, "The Ecological Approach to the Study of the Human Community", American Journal of Sociology, Vol.XXX /1924/, s.287-301.
31. R.D.Mc Kenzie, "The Scope of Human Ecology", w pracy pod red.E.W.Burgessa "The Urban Community", Chicago 1926.
32. R.D.Mc Kenzie, "The Metropolitan Community", New York 1933.
33. J.Labasse, "Les Capitaux et la Region - étude géographique", Paris 1955.
34. "Les Divisions Régionales de la France", Paris 1955.
35. A.Lösch, "Die Räumliche Ordnung der Wirtschaft", Jena 1944 /II wyd./.
36. G.Markos, "Teoretyczne podstawy gospodarczego podziału pracy i regionalizacji gospodarki narodowej oraz ich znaczenie praktyczne /referat wygłoszony na I Kongresie Geografów Węgierskich/, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, 1956, z.1.
37. L.Mumford, "The Theory and Practice of Regionalism", Sociological Review, Vol.XX /1928/.s.18-33, 131-141.

38. W.Müller-Wille, "Westfalen. Landschaftliche Ordnung und Bindung eines Landes", Münster /Westfalen 1952.
39. E.Neef, "Das Problem der zentralen Orte", Petermanns Geographische Mitteilungen, Vol.94 /1950/,
40. E.Obst, "Zur Neugliederung des Deutschen Reiches", Zeitschr. für Geopolitik, Vol.V /1928/,
41. H.W.Odum, "Southern Regions of the United States", Chapel Hill 1936.
42. A.W.Odum, H.E.Moore, "American Regionalism, A Cultural - Historical Approach to National Integration", New York 1938.
43. B.Ohlin, "Interregional and International Trade, Stockholm 1931.
44. R.E.Park, E.W.Burgess, R.D.Mc Kenzie, "The City", Chicago 1925.
45. F.Prevot, "Le Régionalisme économique: Conception et Réalisation", Paris 1929.
46. "Regional Factors in National Planning and Development", National Resources Committee, Washington 1935.
47. "Régions Géographiques de la France", Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques, Paris 1948.
48. G.T.Renner, "The Statistical Approach to Regions", Annals of the Association of American Geographers, Vol.X /1935/, s.137-145.
49. E.Scheu, "Die Wirtschaftliche Gliederung Deutschlands", Erde u.Wirtschaft, Vol.I /1927/8/,
50. E.Scheu, "Deutschlands Wirtschaftsprovinzen und Wirtschaftsbezirke", Berlin 1928.
51. J.Schmüthgen, "Regions Géographiques" und Naturräumliche Gliederung, ein metodischer Vergleich", Ber. z.Deutschen Landeskunde, Vol.X /1951/,s.87-92.

52. H.Schrepfer, "Über Wirtschaftsgebiete und ihre Bedeutung für die Wirtschaftsgeographie /mit besonderer Berücksichtigung des Rhein-Mainischen Raumes", Geograph. Wochenschrift, Vol.III /1935/, s.497-550.
53. J.H.Schultze, "Zur Anwendbarkeit der Theorie der zentralen Orte, Ergebnisse einer regionalen empirischen Erfassung der zentralen Ortsbereiche", Petermanns Geogr. Mitteilungen, Vol.95 /1951/.
54. P.Scholler, "Grenzland Westerwald", Raumforschung und Raumordnung, Vol.XIII /1955/, s.133-145.
55. A.E.Smailes, "The Urban Hierarch in England und Wales", Geography, Vol.XXIX /1944/, s.41-51.
56. E.Ullman, "A Theory of Location of Cities", The American Journal of Sociology, Vol.XLVI /1941/, s.853-864.
57. J.F.Unstead, "A Synthetic Method of Determining Geographical Regions", The Geographical Journal, Vol.XLVIII /1916/, z.3, s.230-249.
58. W.Vogel, "Deutsche Reichsgliederung und Reichsreform in Vergangenheit und Gegenwart", Berlin 1952.
59. W.Volz, "Die Wirtschaftsgeographische Struktur des Deutschen Reiches", Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutschen Museums zu Leipzig, 1936.
60. A.Weitzel, "Die regionale Gliederung Deutschlands nach Wirtschaft - und Verkehrsgebieten", Erde u.Wirtschaft, Vol.II /1928-29/, s.2.

P. Soc. Kabeindisus